

THEOLOGIA BIBLICA

Zsengellér József*

Velence/Budapest

Franekeri héber *carmina gratulatoria* Martonfalvi György és diákjainak tollából**

Három dátum

Történetünknek három kiindulási pontja van. Az egyik 1585. július 29., amikor a franekeri Martinikerkben Willem Lodewijk, a város fiatal és energikus polgármestere a fríz városok és az orániai család támogatásával kihirdette a Franekeri Egyetem megalakulását.¹ A négy tudomány, a teológia, a jog, az orvostudomány és a szabad művészetek területén tevékenykedő oktatási intézmény kifejezett célja a kálvinista gondolkodás terjesztése és megerősítése volt Hollandia északi területén és az ideérkező külföldi diákok révén Európa más részein is.² A második időpont 1597. június 25., amikor az első magyar hallgató, a brassói Felckeman Péter beiratkozik az alig egy éve működő *academiára*.³ A rendszeres magyar beiratkozás igazán majd csak huszonhat évvel később, a harmincéves

* Zsengellér József (1966) teológus, hebraista, református lelkész, korábban tanszékvezető professzor a Pápai Református Teológiai Akadémia Ószövetségi Tanszékén és a Károli Gáspár Református Egyetem [KRE] Hittudományi Karának [HTK] Bibliai Teológiai és Vallástörténeti Tanszékén, a KRE HTK korábbi dékánja és a KRE korábbi rektora; a Dunántúli Református Egyházkerület kutatója, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem professzora, a Magyar Hebraisztikai Társaság alapítója és elnöke. Kutatási területei: Izrael vallástörténelme; a perzsa és hellenisztikus római kor izraeli történelme és irodalomtörténete; az Ószövetség szöveg- és kánontörténete; a szamaritánusok korai története, vallása és irodalma; a reformáció és az Ószövetség, valamint a héber nyelv kapcsolata; a 19. századi, kora 20. századi zsidó-keresztyén viszonyrendszer.

** Jelen tanulmány a *Magyar peregriusok héber köszöntőversei a 17. századból* című NKFI K-125486 számú pályázati kutatás keretében készült.

¹ Van Sluis, Jacob: *De Academie van Vriesland: Geschiedenis van de Academie en het Athenaeum te Franeker, 1585–1843*. Utjouwerij Bornmeer, Gorredijk 2015, 6–9. Van Sluis, Jacob: *The Library of Franeker University in Context, 1585–1843*. Library of the Written Word. Brill, Leiden 2020, 5–9.

² Van Sluis: *De Academie van Vriesland*, 10–12. A Franekeri Akadémia történetéről magyarul röviden ld. Van de Graaf, G. Henk: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979, 42–46.

³ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Hongaarse studenten aan nederlandse universiteiten 1595–1918*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2007, 41 (1). Felckeman csak rövid ideig tartózkodott Franekerben. Ld. uo. 36.

háború során feldúlt Heidelberg egyetemének ellehetetlenülését követően indul be, amely 1795 nyarán Kosdi József⁴ hazautazásával zárul. Ez idő alatt 1233 magyar beiratkozott peregrinus fordult meg a fríz egyetemen.⁵ A harmadik dátum 1603, amikor is Richardus Lubbaeus fríz hallgató *De aurea catena sive ordine admirabili causarum salutis nostrae* című teológiai disputájához Assureus Matthisius megírja Franekerben az első héber köszöntőverset.⁶ Most már minden adott ahhoz, hogy a működő Franekeri Egyetemen az oda beiratkozott magyar diákok is a helyi szokásnak megfelelően elkezdhessenek héber köszöntőverseket írni.

Köszöntőversek általában, és a héber köszöntőversek különösen

A *carmina gratulatoria* műfaja népszerű volt a 16–17. században, bár az irodalomtörténészek egy része nem feltétlenül tekinti valódi irodalmi teljesítménynek az alkalmi versírást.⁷ Az akadémián belüli versekkel az egyetemi oktatásban bizonyos szintre eljutó hallgatókat köszöntöttek a diáktársaik. Ezek a költemények olyan hallgatók tiszteletére születtek, akik vagy disputációra, vagyis egyfajta próbavédésre álltak a tanáruk kutatási területéhez tartozó témában, vagy már a tudományos doktori fokozat megszerzését célzó disszertációt nyújtottak be és nyilvános védés keretében jutottak el a legmagasabb egyetemi címig. A versekkel tehát egy tudományos teljesítmény értékelése volt a cél, amelyben vagy a személyt, vagy a tudományos írás témáját éltették, érintették. Aki a köszöntöttek

⁴ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 120 (1233).

⁵ Az akadémia 1811-ben vesztette el egyetemi rangját Napóleon parancsára, majd szép lassan meg is szűnt.

⁶ Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585 1843.* Minsken en boeken, nr. 23. Fryske Akademy, Leeuwarden 1995, 5 (1/1603.7). A mű digitális elérhetősége: https://books.google.hu/books?id=-591AAAAcAAJ&pg=PP1&dq=De+aurea+catena+sive+ordine+admirabili&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwjysKL96b7tAhWm_CoKHTV uAesQ6AEwAHoECAAQAg#v=onepage&q=De%20aurea%20catena%20sive%20ordine%20admirabili&f=false (2020. dec. 8.). Az egyébként címlappal együtt mindössze 12 lapot számláló téziszfüzet (34 pontba foglalja össze a tételeit) végén egy görög és egy héber köszöntővers olvasható. A héber szöveg egy 16 soros, páros rímekkel felépített פשוט פשוט.

⁷ Vö. Varjas Béla: Alkalmi költészet. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1964, 305–308. A protestáns egyház és a művelődéstörténet azonban mindig fontosnak tartotta megemlíteni, ha valaki alkalmi üdvözlő- vagy gyászverset írt egy másik személy tiszteletére, amelyet irodalmi tevékenységként értékel. Vö. pl. Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon.* 3. javított és szerkesztett kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztály, Budapest 1977 vonatkozó szócikkei.

közül disszertációt írt, az már általában el is búcsúzott a többiektől, hiszen befejezte egyetemi hallgatói pályafutását és hazatért, viszont aki csak dispután vett részt, azok általában még továbbtanultak és esetleg újabb disputára vagy végül disszertáció védésére is álltak. A köszöntőversek ennek megfelelő mértékben dicsérték az érintettet. Mind a disputa, mind a disszertáció megvédése nyilvános és természetesen ünnepi esemény is volt az egyetem életében, bár a katalógusok alapján heti rendszerességgel és más-más tanár vezetésével tartottak disputákat. A közösen tanuló hallgatók gyakran írtak egymásnak ilyen verseket, amelyeket feltehetően fel is olvastak a disputa vagy védés befejeztével, illetve kinyomtatták a disputával vagy a disszertációval együtt. A versek tehát nem maradtak az íróasztalok fiókjában, hanem azonnal értő közönség elé kerültek, és kézbe lehetett venni őket. Lehetőséget kínáltak arra, hogy egy-egy hallgató kipróbálhassa költői vénáját és láttathassa tehetségét. Mivel az oktatás, illetve a disputák és disszertációk nyelve a latin volt, természetes, hogy a versek nyelve is latin kellett hogy legyen. Így nem csupán a saját költői képzelet, de az idegen nyelv megfelelő ismerete, magabiztos birtoklása, sőt azon történő magas szintű absztrakció képessége is szükségeltetett azok megírásához. Az első latin nyelvű *carmen* 1589-ben készült Franekerben.⁸

A *carmina gratulatoria* műfajának nyelve valójában latin. A hallgatók többsége helyi, fríz vagy holland származású volt, így számukra az anyanyelvi környezet természetessé tette, hogy honfitársaiknak akár hollandul vagy frízül írjanak köszöntőverset. Természetesen a külföldi diákok is írtak egymás köszöntésére németül, dánul, olaszul, franciául, angolul, lengyelül, svédül, spanyolul és magyarul is. Postma Ferenc és Jan van Sluis bibliográfiájában hét magyar nyelvű köszöntőverset jeleztek, amelyekhez a bibliográfiát áttanulmányozva még négyet találtam, vagyis egyelőre tizenegy olyan magyar nyelvű köszöntőversről van tudomásunk, amelyet Franekerben tanuló magyar peregrinusok írtak egymásnak.⁹

⁸ Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 24 (4/1589.1). Henrich Scotanus professzor egy bizonyos Hadrianus de Reede nevű, utrechti származású holland diákot köszöntött disputája alkalmából. Egyébként Scotanus még évekig írt egy-egy kis költeményt minden disputázójához és disszertációk íróihoz. Az első latin *carmen* a franekeréhez képest tíz évvel korábban megnyitott Leideni Egyetemen jelent meg szintén 1589-ben. Ez az Amsterdami Egyetem könyvtárában található, és úgynevezett Van der Woude cédulakatalógus szerint egy bizonyos Tobias Roelius számára készült, de szerzőjének csak a monogramja maradt fenn: L. S. S. Ez egyben az első holland egyetemi *carmen*. Ezt 2018-ban néztem át.

⁹ Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 705–706. A magyar versek a felsorolás legvégén, a 706. oldalon szerepelnek. A megtalált négy további vers jelzete 154/177.1 (4x).

A latin nyelvű köszöntőversekhez szükséges nyelvi talentumokhoz képest további virtust jelentett, ha más holt nyelveken írt valaki *carment*. A humanizmus előtérbe hozta a görögöt, akárcsak a protestáns teológia is, s így szép számmal születtek görög nyelvű versek.¹⁰ Az első görög köszöntővers is igen korán, már 1598-ban megszületett Franekerben.¹¹ A reformáció számára legszentebb nyelvként mégis a héber került a középpontba, s így a héber oktatással párhuzamosan a héber *carmina* megjelenése sem jelent igazi meglepetést. A sémi nyelvészet mint háttértanulmány révén egy-egy arám, szír és arab verset is találunk a franekeri listán.¹²

Amint fentebb jeleztem, az első franekeri héber nyelvű *carment* egy bizonyos Assuerus Matthysius költötte 1603-ban. Verse alapján nagyjából meg tudjuk határozni a héber nyelvű *carmina gratulatoria* műfaji jellegzetességeit. A héber *carment* három nagy részre lehet bontani:¹³

a) Első egysége a felirat. A felirat lehet héber vagy latin, esetleg a latin szövegbe néhány belefűzött görög szóval, kifejezéssel. A héber nyelvű felirat első eleme a köszöntővers műfajának meghatározása. A legelemibb megnevezés a שיר, vagyis „ének”, ennek sajátos precizírozásaként szerepel a שיר פשוט (egyszerű ének), שירת אהבה ושמה (a szeretet és az öröm éneke), שיר ידידות (baráti ének), valamint שיר חרוזי (rímes ének). Ezen kívül van még a זמרה (dal) és a פזמון (bordal). Ezek a műfaji meghatározások azonban nem jelentenek egy követendő formát vagy elvárt stílust. A felirat általában a verssel megköszöntött disputázó vagy disszerens nevét tartalmazza, illetve dicsérő szavakat, némelykor a disszertáció címét vagy témájának megnevezését is. Amennyiben a felirat héber, akkor az pontozatlan. Elrendezésében a felirat lehetett folyószöveg vagy középre igazított, néha lefelé vagy felfelé néző tölcser alakú.

b) A második egység maga a vers. Ez lehet egyhasábos tördelésű; kéthasábos, de ez csak látható sormetszetet jelent, kivéve, ha van közte díszítősor. A héber szöveg lehet pontozatlan, pontozott, vagy esetleg latin betűs átírásban. A legsikeresebb versek rímbe szedve készültek. Ez azért érdekes, mert a bibliai héber költészetben nem ismerték, vagy legalábbis nem használták a rímet mint stílus eszközt.

¹⁰ Különös, hogy Postma és Van Sluis nem gyűjtötte ki ezeket, ahogyan külön a holland verseket sem.

¹¹ Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 3 (1/1598.2). Magyar peregrinusok is írtak görög *carmen*eket. Összegyűjtésük és kielemezésük szintén érdekes kutatási feladat lenne.

¹² Arám: Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, M/1614.1; szír: uo. 91/1683.7; arab: uo. M/1659.8.

¹³ Ez a hármas felépítés általánosságban az akadémiai köszöntőversekre is jellemző, ugyanakkor az egyes részek tartalma talán kötöttebbnek tűnik a héber versek esetében.

c) A harmadik a záróegység, a kolofon. Ezt is folyó szöveggént szedték, és lehet héber vagy latin, esetleg görög szavakkal tűzdelt szövegrész. A kolofonban legtöbbször megtaláljuk a költő nevét, származási helyét vagy területét (magyar, erdélyi, komáromi stb.), esetleg a megírás körülményeinek vagy a disputázóval, illetve disszerenssel való személyes kapcsolatának egyes részleteit.

A latinon és hollandon kívül 458 más nyelvű *carmina gratulatoria* készült a Franekerai Egyetem fennállásának több, mint kétszáz éve alatt, ebből 104 héber nyelvű, vagyis a negyede, ami igen jelentős szám. A 104 héber versből 12 született magyar szerzőtől, vagyis 11,5%. Az összes itt tanult 1233 magyar diákkal összevetve ez mindössze alig 1% (0,84%), sőt a szám még alacsonyabb, ha azt nézzük, hogy ebből két verset egy diák írt, vagyis összesen 11 magyar szerzőnk van. Ez a nagyjából egy évszázad alatt keletkezett és jelenlegi kutatásaink alapján 61 magyar diák által bárhol megírt héber *carmina gratulatoria* ötöde, és közel azonos mértékű a leideni diákok termésével (13), ami el is várható eredmény, amennyiben azt nézzük, hogy Franeker 1623 és 1758 között a legtöbb magyar peregrinust fogadó intézmény volt.¹⁴ E számok fényében még inkább érthető, hogy – bár a franekerai magyar hallgatók jelentős része teológiát tanult, s annak részeként a Melanchthon óta kötelező hébert is¹⁵ – mennyire kiemelkedő teljesítmény volt, ha valaki héberül írt verset. Nem egyszerűen csak bekapcsolódott a *respublica litteraria* közösségébe,¹⁶ amelyben divat volt latin verseket írni a diákok körében, akár házasságra, halálesetre, sőt gyakran még távozó diákoknak is búcsúztatóul (*propempticon*),¹⁷ illetve búcsúzásul (*epibaterion*), hanem annak egyfajta misztifikált magasságába is emelkedett.¹⁸

A franekerai héber köszöntőversek írói a versírás időrendjében és hazai iskolájuk szerint a következők voltak:

Martonfalvi György	(1658)	Nagyvárad;
Pataki István	(1665)	Sárospatak;
Tatai P. Sámuel	(1666)	Debrecen;

¹⁴ Az adatokhoz ld. a 4. ábrát in Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 20.

¹⁵ Ld. Dienes Dénes: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században. In: Kun Mária – Morvai Judit (szerk.): *Tanulmánykötet Marjovszky Tibor 50. születésnapja alkalmából*. B&V Bt., Budapest 2003, (38–47) 38–39.

¹⁶ A megnevezés Erasmus *Antibarbarorum liber* című művével vált elterjedtté a humanista műveltség művelőinek körében.

¹⁷ Ld. erről Móré Tünde: *Ars peregrinandi. A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban*. Doktori PhD értekezés. Debreceni Egyetem BTK, 2015 (kézirat). https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/222188/MoreTteljesdissz_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2020. dec. 9.).

¹⁸ Még az elmúlt években is, ha valaki egy-egy peregrinus vagy tudós teológus teljesítményéről a *non plus ultra* értékelést akarta kifejezni, elhangzott a bűvös mondat: „és ráadásul héberül írt verset”.

Balkányi György	(1666) Debrecen;
Szőlősi Pál	(1686) Debrecen;
Jenei György	(1686) Debrecen;
Csepregi Mihály	(1689) Kolozsvár;
Csúzi József	(1692) Debrecen;
Szilágyi Péter	(1696 és 1697) Kolozsvár;
Nánási József	(1700) Kolozsvár;
Gyöngyösi A. Pál	(1700) Debrecen.

Közülük minket most Martonfalvi révén Nagyvárad, illetve diákjai révén Debrecen héber nyelvoktatása érdekelhet. Nagyvárad a kezdetektől két tanárral működő kollégium volt, amelynek 1625–1626-ban Kismarjai Veszeli Pál volt az egyik hébert is kiválóan tudó oktatója, aki maga is írt héber köszöntőverset brémai peregrinációja során¹⁹ – ám őt már nem érte itt Martonfalvi. Hasonlóan elkerülhette az 1649–1652 között Váradon tanító hebraista, Tofeus Mihályt. 1652–1658 között Tarpai Szilágyi András, illetve 1653–1659 között tanárkodó Enyedi Sámuel szintén hollandiai peregrináción részt vett tanárok oktathatták, de az ő héber képzettségükről nincs pontos információnk. Viszont számításba kell vennünk, hogy Martonfalvi korábban Gyulafehérváron tanult, ahol viszont az 1629 és 1638 között oktató német professzor, Johann Heinrich Alsted (1588–1638) héber nyelvtant és oktatókönyvet is készített a hallgatók számára.²⁰ 1651-től Apáczai Csere János is ott tanított, akit szintén hallgathatott.²¹

Debrecenben 1627-től kezdett hébert tanítani Kismarjai Veszeli Pál, aki az oktatás megfelelő színvonalát elősegítő egy héber nyelvtant állított össze, amelyet Franekerben adtak ki 1643-ban, és Coccejus írt hozzá előszót.²² A holland professzor ebben megemlíti, hogy az általa oktatott magyar peregrinusok mennyire jól tudnak héberül.²³ Medgyesi Pál, aki az első hollandiai magyar peregrinus

¹⁹ Régi Magyar Könyvtár [RMK] III., 1372. Besenyei F. Michael *Disputatio Theologica de gratuita justificatione nostri coram Deo* (Bremen 1625) című művét köszöntötte egy héber verssel.

²⁰ Strbik Andrea: *Héber nyelvtanok Magyarországon. A magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995)*. Hungarica Judaica 10. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest 1998, 41.

²¹ Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996. Digitális változat: <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/06.03.html>, 6.3. (2020. dec. 10.).

²² RMK III., 1604: *Brevis Institutio Ad Cognitionem Linguae Hebraicae ex optimis Autoribus collecta a Paulo W. Kis-Mariai [...]* Usui Scholarum Hungaricarum destinata. Idzardus Alberti, Franekeriae 1643.

²³ Bár Coccejus szoros viszonyban állt a magyar diákokkal, az általa 1643 és 1650 között vezetett disputákon nem vett részt olyan magyar diák, aki írt volna héber köszöntőverset. Illetve tulajdonképpen igen, de mégsem. Kálai Dániel volt a neve magyarosan annak a magyar származású Daniel Kalai/Kalay diáknak, aki később a lengyel–litván reformáció egyik emblemikus teológusa volt, és egy Coccejus előtt disszertáló, barmeni származású diák, Petrus Teschemacher a

által írt héber *carminát* jegyzi, már két évig tanulhatott hébert Kismarjaitól, de még jóval a tankönyv megjelenése előtt.²⁴ Medgyesi 1631-ben kezdte meg debreceni tanári működését, bár hébert nem tanított. 1653-ban érkezik haza hároméves hollandiai tanulmányából a későbbi bibliafordító, Komáromi Csipkés György. Egy évvel később Komáromi, aki Utrechtben több héber köszöntőverset is írt,²⁵ szintén készített egy héber nyelvtant *Schola hebraica* címmel,²⁶ mellyel önálló nyelvészeti munkára ösztönözte diákjait.²⁷ Ebbe a sorba kapcsolódik be tanárként Martonfalvi György 1660-ban, ő újítja meg és emeli egyetemi szintre a teljes debreceni oktatást 1664-es rektori kinevezését követően egészen 1681-ben bekövetkezett haláláig. Ugyan nem a héber területén jegyezte meg az utókor a nevét,²⁸ – jóllehet Martonfalvi írja magyarként az első héber *carment* Franekerben, sőt, Utrechtben is ír még egyet – mégis a korszak peregrinus diákjait az ő tanítványaiként tartja számon a szakirodalom.²⁹

A fenti listát átnézve láthatjuk, hogy Martonfalvi közvetlen tanítványai közül ketten írtak héber köszöntőverset Franekerben, Tatai P. Sámuel és Balkányi György. A következőkben a hármójuk által ott írt héber carmeneket mutatom be, részletes elemzéssel.

Loo védésén olvasta fel, illetve jelentette meg héber köszöntőversét 1647-ben. Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 118. (50/1647.2). Kalairól bővebben ld.: Brućko, Dariusz M.: *The Irenic Calvinism of Daniel Kalaj (d. 1681). A Study in the History and Theology of the Polish-Lithuanian Reformation*. Vandenhoeck & Rupprecht, Göttingen 2012, 24.

²⁴ RMK III., 1457. Matkó Johannes *Disputationum Theologicarum Quae ex ordine repeti consueverunt decima-tercia*. Leiden 1630 című műhöz írta köszöntőversét.

²⁵ Zsengellér József: György Komáromi Csipkés (1628–1678) and the influence from the Netherlands on Christian Hebraism in Hungary. In: Schorch, Stefan (szerk): *Christian Hebraism in Eastern Central Europe*. Berlin (8 éve leadva, kiadásra vár). Koltai Kornélia: Az utrechti carmina gratulatoria. Komáromi Csipkés György (1628–1678) nyomában. In: *Collegium Doctorum: Magyar Református Teológia* 16. (2020), 56–102.

²⁶ Zsengellér József: György Komáromi Csipkés, 9–10. Zsengellér József: The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism. In: Kurucz Gy. (szerk.): *Protestantism, Knowledge and the World of Science. Protestantismus, Wissen, und die Welt Der Wissenschaften*. Collection of Papers – Ausgewählte Studien. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest 2017, (63–76) 70–72.

²⁷ Vö. Bölcseki Gusztáv: A kezdetektől a Váradi iskola beolvasásáig (1660). In: Barcza J. (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1988, (9–42) 36.

²⁸ A logika, retorika, bibliKateológia és a görög professzora volt. Vö. Csorba Dávid: „*A sovány lelket meg-szépíteni*”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Nemzet Egyház Művelődés 5. Hernád Kiadó, Debrecen 2008, 56.

²⁹ Ld. Baráth Béla Levente: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*. A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 2., Debrecen 2000.

Martonfalvi György héber üdvözlőverse Debreceni Gele Jánoshoz (Franeker 1)³⁰

Martonfalvi György (Tóth György) Kézdimartonfalván született 1635-ben. Iskoláit Zabolán, Désen, Gyulafehérváron és Nagyváradon végezte, majd a tehetségét felismerő Apafi Mihály támogatásával hollandiai peregrinációra ment. Itt több helyen, sőt Angliában is megfordult, ezért utazásának sorrendje nehézséget okoz az élettörténetét rekonstruáló kutatóknak, ám írásaival és verseivel összekapcsolva már tisztább képet alkothatunk. Az világos, hogy elsőnek az Utrechti Egyetemre iratkozott be 1655 februárjában, és még ugyanazon év októberében kiiratkozott.³¹ Ezt követően a Franekerai Egyetemre ment, ahová 1655. október 6-án iratkozott be és 1657. szeptemberében iratkozott ki.³² Ez idő alatt részt vett Szántai Pócs István disszertációjának védésén, és erre az alkalomra írta meg első héber nyelvű köszöntőversét.³³

1656 szeptemberében újra Franekerben vett részt egy teológiai dispután.³⁴ Két hónap múltán, 1656 decemberében már az Oxfordi Egyetemre iratkozott be, ahol feltehetően csupán egy hónapot tartózkodott,³⁵ illetve azt is tudjuk, hogy

³⁰ A kutatási program során felállított számozási rend szerinti elnevezés. Ld. Zsengellér József: *Carminae Gratulatoriae Hebraicae. Héber üdvözlőversek a 17. századból*. In: Koltai Kornélia (szerk.): „A szívnek van két rekesze”. *Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából*. Studai Hebraica Hungarica 2. MTA Judaisztika Kutatócsoport, Értesítő 19. L'Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, Budapest 2012, (341–352) 346.

³¹ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 130 (1330).

³² Uo. 67 (340).

³³ RMK III., 1972. Szántai Poots Stephanus: *Disputatio Theologica, Anti-Trinitariorum blasphemis opposita*. Meinardi á Drevnen, Utrecht 1656. Ezt a verset ebben a cikkben nem tárgyalom teljes részletességgel, de a Martonfalvi-kép teljességének érdekében közlöm betűhű héber szövegét és nyersfordítását.

Igazság útját vezette le szájad	ורר דרך צדק פיך
mindig néped ellenségei közül	תמיד מן אויבי גויך
a hegy erejét fogta a bölcs	כה נצור לקח אל לשון
nyelvhez, mert ez a béke erős	חכם כי זה אמיץ מכון
alapja, bizony nem csalóka dolog,	שלום אך לא אכזב ענין
mert ez [a] fejedelem háza, Midján barátja.	כי זה בת נשיא רע מידין

³⁴ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 130. Adatának forrása nincs megadva, így azt nem lehet ellenőrizni.

³⁵ Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 14. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2005, 30 (21).*

1657. szeptember 17-én a Leideni Egyetemre is beiratkozott.³⁶ Sőt egy pontos dátum nélküli 1658-as beiratkozás látható újra az utrechti matrikulában, és itt márciusban részt vett egy dispután is.³⁷ Ez a tartózkodás úgy tűnik, hosszabb ideig tarthatott, mivel ez esztendő során két írása is megjelent Utrechtben.³⁸ De valószínű, hogy még 1658-ban visszatért Franekerbe, mert második héber nyelvű köszöntőversét ekkor írja egy itteni disszertációhoz, amely egyben az első Franekerben megjelent magyar diák tollából származó héber *carmen*. 1659 áprilisában írt egy latin nyelvű üdvözlőverset is Tolnai S. István disszertációjához,³⁹ majd június 23-án saját disszertációját védte meg Franekerben.⁴⁰ Egy újabb elsőség: magyar-ként ő szerzett elsőnek teológiai doktorátust Franekerben.⁴¹

Ugyanebben az évben (1659) hazatért Magyarországra és a Nagyváradi Református Kollégiumban kezdett tanítani, de a város 1660-as török kézre kerülése nyomán diákjaival együtt Debrecenbe költözött. Itt először mértant tanított a gimnáziumban, majd a teológián szisztematikai tárgyakat. 1664-től az intézmény rektora lett, és két év múlva támogatója, Apafi Mihály nemesi címmel ruházta fel. A Debreceni Református Kollégium puritán tanárai közé tartozott, és számos ehhez az irányzathoz kapcsolódó teológiai művet írt.⁴²

³⁶ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 243 (2760). „A hónap második felében Oxfordban van, itt marad legalább 1657. január közepéig. Albumába John Owen, Wilkins Littleton és más oxfordi professzorok írnak be.”

³⁷ Vö. RMK III., 2027. Ezt Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 130. májusra teszi.

³⁸ Martonfalvi T. Georgius: *Petri Rami Dialecticae Libri Duo. Perpetuis Erotematibus, Objectionibus, Exemplis, Ungarico idomate & Usu ita resoluti & illustrati, ut tyro qui Magnum illum Artium Magistrum Petrum Ramum in dialectica imitandum sibi proposuit.* Utrecht 1658. Martonfalvi T. Georgius: *Disputatio Theologica Anti-Bellarminiana De Concilio. Quam [...] sub Praesidio D. Gisberti Voetii [...] Publice tueri conabitur.* Utrecht 1658.

³⁹ Tolnai S. István (Stephanus S. Tolnai): *ΑΥΧΝΟΣ λογικος.* Johannes Wellens, Franeker 1659. RMK III., 2057; Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 531 (M/1659. 3).

⁴⁰ *Disputatio theologica inauguralis de foedere Dei. Ad diem 23 Junii. Franekerae.* Johannes Wellens, Franeker 1659 (18 oldal). RMK III 2056 (példány: Kolozsvár, Sárospatak?), Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 438 (G/1659.5).

⁴¹ Postma, Ferenc: Warum Johannes Gele Debreceni bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist? Die Franeker Inventarliste seiner dort hinterlassenen Bücher und Güter (1661). In: Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Kossuth Kiadó, Budapest 2016, (574–585) 575., 13. jegyzet.

⁴² Bod Péter ezt jegyezte le róla: „Szép könyveket írt azalatt és bocsátott közhaszonra.” Bod Péter: *Magyar Athenas. Bod Péter válogatott művei.* Magyar Hírmondó. Vál., sajtó alá rend., jegyz., utószó Torda István. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1982, 364. Részletes életrajzát és munkásságát ld. Baráth Béla: *i. m.* 15–35., illetve Makkai László: Debrecen iskolájából ország iskolája (1660–1703). In: Barcza József (szerk.): *i. m.* (43–65) 54–58.

Amikor Martonfalvi Hollandiába érkezik, William Ames (Gulielmus Amesius; 1576–1633) puritán teológus már két évtizede halott. Tanári munkásságának és életének utolsó tíz évét Franekerben töltötte, ahol 1623-ban jelentette meg kálvinista teológiai kézikönyvét, a *Medulla Theologiae*-t.⁴³ Több magyar peregrinus diák számára ez a mű nem csupán a puritán teológia megismerésére, hanem teológiai eszmélődésük forrásává, teológiai írásaik kútforrásává és témájává, miután pedig hazatértek Magyarországra, az egyházi élet és a magyar teológia átformálásának kiindulópontjává vált.⁴⁴ Martonfalvi már utrechti diákévei alatt hatása alá került, és tanulmányokat írt az Amesius által fontosnak tartott Petrus Ramus teológiájáról,⁴⁵ majd az Amesius által is élesen kritizált Roberto F. R. Bellarmino⁴⁶ jezsuita teológus nézeteinek bírálatáról. Később pedig, amikor már Debrecenben tanított, két kötetben, több mint kétezer oldal terjedelemben fejtette ki a *Medulla* értelmezését.⁴⁷ Zoványi Jenő megfogalmazása szerint

„[...] nagy részben az Amesius irányának ápolására és művelésére szentelte erejét, lassanként csaknem egyeduralomra emelve azt a szakmai oktatás körében, annyira, hogy még prédikációiban is elmagyarázta hallgatói előtt az Amesius Medullá-ját.”⁴⁸

⁴³ Digitális elérhetősége: Guiliel Amesii *Medulla Theologica*. In: *Google Books*. https://books.google.hu/books?id=bF1PXDGDydcC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2020. okt. 27.).

⁴⁴ Ames magyar peregrinusokra gyakorolt hatásáról általánosságban ld. Berg Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXI. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1946, 109–117. Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai 28. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest 1911, 22.

⁴⁵ Ld. 33. jegyzet. Újabb kiadása: Debrecen, 1658.

⁴⁶ Ld. 33. jegyzet.

⁴⁷ *Exegesis Libri Primi Medullae Amesianae, In qua quantum ad Fidei articulos attinet, quicquid in Sacro-Sancta Theologia reperitur secreti & ardui, quicquid in Schola continetur orthodoxi & obscuri, quicquid ab hodiernis haereticis vocatur in Controversiam, id fere totum, per quaestiones, objectiones, responsiones, ita explicatur, ut Sacro-Sanctae Theologiae Cultoribus, praecipue disputaturis & concionaturis, commodissime inservire queat*. Debrecen 1670.

Exegesis Libri Secundi Medullae Amesianae, In qua quantum ad observantiam, seu obedientiam erga Deum attinet, quicquid in Sacro sancta Theologia reperitur secreti & ardui, quicquid in Schola continetur orthodoxi & obscuri, quicquid ab hodiernis haereticis vocatur in controversiam, id fere totum, per quaestiones, objectiones, responsiones ita explicatur, ut sacro Sanctae Theologiae cultoribus, praecipue disputaturis et concionaturis, commodissime inservire queat. Debrecen 1675.

⁴⁸ Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, 386. Ld. még Berg Pál: *i. m.* 113.

Nem véletlen tehát, hogy Martonfalvi köszöntőverset írt franekerai peregrinustársra Debreceni Gele János⁴⁹ 1658-ban a *Scholarum Theologicarum in Medullam G. Amesii Disp. XLV & XLVI. De Decreto, Consilio & Creatione Dei Quas Gubernate Divini Numinis Clementia* címmel megjelent disputájának⁵⁰ alkalmából. Azt, hogy miért éppen héberül írta, nem tudjuk, hiszen Gele a bennfoglaló műben nem használt túl sok héber idézetet, és szövege sem exegetikai jellegű.

Az viszont érdekes, hogy Gele János annak ellenére, hogy Amesiusal foglalkozott ebben a nyomtatásban is megjelent disputájában – vagy ahogyan Postma Ferenc nevezi, „próbadiszertációjában”⁵¹ –, mégsem szerzett be magának egyetlen Amesius-művet sem, amint az hátrahagyott könyvtárából kiderül.⁵²

Debreceni a *Medulla* tanításának három témájáról, az isteni parancsokról, döntésekről és a teremtésről írta próbadiszertációját. A köszöntővers szorosán kapcsolódik a disputában tárgyalt téma harmadik részletéhez, vagyis a teremtés teológiájához.

Ezen a versen és hatsoros utrecht-i versén kívül nincsen tudomásunk arról, hogy Martonfalvi Györgynek milyen kötődése volt a héber nyelvhez. Noha éppen abban az időben érkezett Váradra, amikor az I. Rákóczi György által szervezett, eredeti nyelveken alapuló bibliarevizió folyik, 1660-ban, a török ostromot és a vár feladását követően Martonfalvi nem Kolozsvárra ment a többi bibliatudóssal, hanem Debrecenbe. Így nem valószínű, hogy bekapcsolódott volna ebbe a munkába.

Az üdvözlővers

A fenti stílárius jegyek meghatározása alapján a vers hozza a műfaj hármass felosztását. A felirat latin nyelven tartalmazza a megszólítást és a respondens nevét:

„Ad Praestansissimum ac doctissimum	A legkiválóbb és legműveltebb
D. JOHANNEM G. DEBRECENI”	Debreceni G. János úrnak

A kolofon esetünkben a lehető legrövidebb, mert semmi mást nem tartalmaz, csupán a vers írójának a nevét: Georg. Martonfalvi.

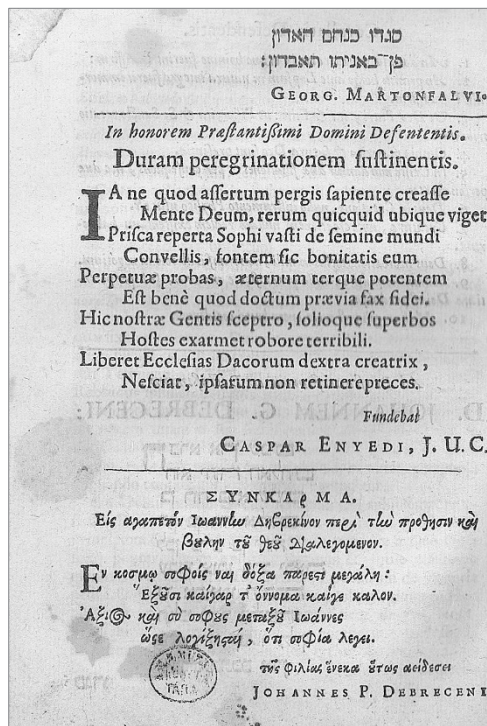
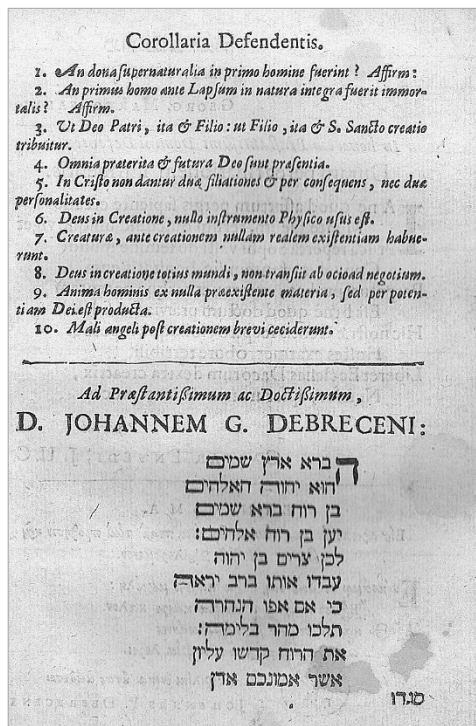
A vers egybetördelt tizenkét sor, ám a helykímélés okán a nyomdász az oldal közepén kezdte a verset, így két sor a másik oldalra került a kolofonnal együtt.

⁴⁹ Nem azonos az azonos nevű, Franekerbe 1553-ban beiratkozott Debreceni Gele Jánossal, aki 1632-ben született. Bozay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 65 (311).

⁵⁰ RMK III., 2013. Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 131 (52/1658.2). A művet említi Berg Pál: *i. m.* 115., 12. jegyzet.

⁵¹ Postma: Postma, Ferenc: *Warum Johannes Gele Debreceni bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist?* 575.

⁵² Uo. 577–580. Közli, hogy Debreceni Gele János csapot-papot hátrahagyott, mind a 27 könyvének és személyes tárgyainak tételes listájával együtt.

A vers két oldala a kötetből

A héber szöveg kiegészített, pontozott átírása

Az eredetileg pontozatlan, vagyis csak mássalhangzókat tartalmazó szöveget a könnyebb befogadhatóság érdekében adom közre nominalizált formában, azaz mássalhangzó-pontozással. A feldolgozás könnyebbsége érdekében a vesszőket számozással láttam el.

1. Aki teremtette [a] földet [és az] eget	הַבְּרָא אֶרֶץ שָׁמַיִם
2. Ő az ÚR: az Isten,	הוּא יְהוָה הָאֱלֹהִים
3. [a] Fiú [és a] Lélek teremtette az eget,	בְּן רוּחַ בְּרָא שָׁמַיִם
4. mivelhogy Fiú, Lélek, Isten.	יַעַן בְּן רוּחַ אֱלֹהִים:
5. Ezért [az] ÚR Fiának ellenségei,	לְכֹן צָרִים בְּן יְהוָה
6. szolgálatok őt nagy félelemmel,	עֲבָדוּ אוֹתוֹ כְּרַב יְרָאָה
7. mert ha haragja felhorgad,	כִּי אִם אִפּוֹ הִתְחַרָּה
8. gyorsan semmivé lesztek.	תִּלְכּוּ מֵהָר בְּלִמָּה:
9. A Magasságos Szentlelkét,	אֵת הָרוּחַ קִדְּשׁוּ עֲלֵיוֹן
10. aki hűségetek, az Úr,	אֲשֶׁר אֲמוֹנְכֶם אֲדֹן
11 imádjátok, mint az Úr vigasztalását,	סגדו כנחם האדון
12. nehogy szomorúsága miatt elvesztek!	פן באנחתו מאבדון:

Fordítás

A szögletes zárójelbe olyan kiegészítések kerültek, amelyek ugyan nincsenek a héber szövegben, de a magyar nyelv szabályai igénylik meglétüket.

Fordítási megjegyzések

5. sor. צרים-ot a צר – „ellenség, ellenfél”⁵³ szó többes szám 3. személyű hímnemű absolutusának értem, amelyet a constructus helyett használ. Vagyis a helyes szóforma a צרי lenne.

7. sor. הנחרה-ot a נחר – „horkant, prüszköl” igéből képezett nif'al infinitivus constructus egyes szám 3. személy nőnemű formaként értelmezem (הנְחַרְהָ), viszont személyrajga helytelen, mert a szerző nem volt tisztában azzal, hogy az אף hímnemű, sem pedig a szegoláta fogalmával (הנְחַרְתָּ), ugyanis itt a helyes forma a הנְחַרְהָ kellene legyen. De mássalhangzóképzését tekintve lehetne ho'fal, és akkor legalább nyelvtanilag lenne megfelelő, leszámítva a nőnemet: הנְחַרְהָ. Amennyiben főnévnek tekintenénk, a nőnem nem jelentene problémát: הנְחַרְהָ. Ebben az esetben a szóösszetétel jelentése: „haragja a horkantás”. De ez magyar fordításban nem annyira szép megoldás. Hasonlóan nyelvtanilag lehetséges megoldás volna, ha a הנְחַרְהָ-t nif'al imperativusnak értelmeznénk. Ebben az esetben nem jelent gondot a nemi egyeztetés, viszont megbontaná a szöveg dinamikáját.

8. sor. A בלימה jelentése „úr,” „semmi,” „kietlenség” a bibliai héber szóhasználatban. A NumRab 14; ExRab 15; Tanhuma Haje 3 „ég,” „mennyei szféra” értelemben is használja.⁵⁴ A sor szó szerint ezt jelenti: „gyorsan a semmibe mentek”.

9. sor. A הרים קדשו szó szerint: „a ő szentségének lelke.”

12. sor. באניתו-t az אָנִיָּה – „gyász” jelentésű szóból vezetem le.⁵⁵ A בְּ prepozícióval és az egyes szám 3. személy hímnemű birtokos suffixummal ellátva adja a „gyászában” jelentést. Szinonimaként a jobb hangzás céljából alkalmaztam a „szomorúságában” kifejezést.

Elemzés

Helyesírás

A szöveg első ránézésre egészen jól érthetőnek tűnik, ám már az első sortól előkerülnek hibák. A legszembetűnőbb a szintaktikai disszonancia. Az egyes szavakat nem megfelelően kapcsolja egymáshoz, aminek egyik okaként a vessorok

⁵³ Ld. Clines, David J.: *The Dictionary of Classical Hebrew*. Vols. I–VIII. Phonix Press, Sheffield 1995–2011. Vol. VII., 155.

⁵⁴ Ld. Jastrow, Marcus: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. Philadelphia 1903, 173.

⁵⁵ Ld. Clines, David J.: *i. m.* Vol. I., 341.

azonos hosszúságának megtartását, illetve a rímek kialakítására való törekvést adhatjuk meg. Hiányoznak a névelők és a tárgyi prepozíciók (1. és 3. sorok), illetve nem használja az *és*-t, a bibliai héberben nagyon gyakori *waw*-ot. Ugyanakkor a tizenkét soros verset három mondatba szerkeszti, amit a 4., 8. és 12. sorok végén elhelyezett *szóf pászuqkal* zár le. Ez a szerkesztés azt is jelenti, hogy kénytelen összetett mondatokat alkotni, amihez megfelelő kötőszavakat alkalmaz: *mivelhogy* (מֵעַן), *ezért* (לְכֵן), *mert ha* (כִּי אִם), *nehogy* (פֶּן). Az utóbbi használatakor nem felejtí ki a *maqéf*-vonalat sem, bár ebből egyből kettőt hoz, ami talán nem a saját, hanem inkább a nyomdász hibája lehet.

Két ragozási hibát véltem felfedezni. Az egyiket az 5. sorban: a צָרִים-ot nem tette constructusba, ugyanis birtokos szerkezetben alkalmazta. Ez helyesen צָרִי lenne. A 7. sorban találjuk a legnehezebben feloldható kifejezés: הַנְּחֻרָה. Ebben az esetben sem a melléknévi igenév nemét nem egyeztette a hozzá kapcsolódó hímnemű főnévvel, sem a feltételezett nőnem szegoláta formáját nem találta el. Bár lehet, hogy itt is a szótagszám miatt tért el a nyelvtanilag helyes formától. Végül a 10. sorban olvasható נֶאֱדָן kilóg a 9–12 sorok ortográfiájából, mivel ez az egyetlen szóvégi forma, amelyből hiányzik a az utolsó szótagban. Ez a *waw*, akár csak a 11. sorban, csupán mater lectionis szerepet töltene be, így sem a szótagszámot, sem a szóvégi magánhangzót nem változtatná meg. Lehet, hogy csak véletlenül maradt el, akár a szedés során.

A szöveg pontozatlan, és ezt nem írhatjuk a nyomdász számlájára, mivel Johannes Wellens nyomdájából számtalan pontozott héber nyelvű szöveg került ki. Következésképpen Martonfalvi György eleve pontozatlanul adta le versének kéziratát, ami vagy magabiztos nyelvkezelésre vagy inkább Franekerben is elterjedt szokásra vall. Az Utrechtben megjelent héber versét is pontozatlanul adta ki.

A vers első szavát egy ה iniáciáléval kezdi, ami a nyomtatás tipográfiai szintjén jelenik meg, ugyanis a kötetben található további két verset is hasonlóan iniáciáléval díszítették.

Verstani megfontolások

A 12 soros költemény tudatos építkezést mutat. Minden sor 8 szótagból áll és több sor alkot egy mondatot, egy mondaton belül pedig csak azonos rímet használ. Ennek megfelelően a rímképlet az *aaaa bbbb ccc* mintát adja, vagyis három bokorrímből áll. És bár a vers sorai között nincs sorköz, a rímképlet alapján három versszakosként is definiálhatjuk.

A rímképlet és a szótagszám alapján látni lehet, hogy a kor egyik irányzatának megfelelően a szerző *Jehovának* olvasta ki a pontozatlan szövegben álló tetragrammatont.

Az azonos szótagszám alapján a költeményt időmértékes verselésűnek tekinthetjük. Egy sor három verslábbal két daktilust és egy spondeus ad ki:

- 0 0 | - 0 0 | --.

A magánhangzók pontozását a kiejtés miatt lett volna fontos láttatni, mivel a 8. sorban mind az első, mind az utolsó szó esetében ejteni kell a *sevát*, mert csak így jön ki a szótagszám.

Prozódia tekintetében azonban következtelen, mert az azonos hosszúságú szótagok néha egy, néha két mora értékűek.

Nyelvi sajátosságok

A szöveg alapvetően egyszerű nyelvezetű és teljes egészében a bibliai szókinccet használja, és ez még akkor is igaz, ha a *בְּלִימָה*, amint azt jeleztem, a rabbinikus irodalomban már teológiailag továbbértelmezett jelentésével a túlvilág sajátos helyére utal. Az *נֶאֱ* névszó és a *נֶחַר* ige kombinációja nem jelenik meg a bibliai héberben. A 9. sorban a „Magasságos Szentlelke” fordítás mögött dupla birtokos szerkezet rejlik: *הַרְוִיָּה קִדְשׁוֹ עֲלֵינוּן*, amelyet pontosabban így lehetne visszaadni: „a Magasságos(nak a) szentségének lelke.”

Tartalmi tényezők

A tartalom, amint azt már jeleztük, szorosan kapcsolódik a bennfoglaló mű témájához. Martonfalvi kiemeli a disszertációból az Amesius által is hangsúlyozott tételt, hogy a nyugati keresztyénség szerint a teremtés folyamatában a Szentháromság Isten mind a három személyében jelen volt. Vagyis mind az Atya, mind a Fiú, mind a Szentlélek aktív a teremtésben. Érdekes, hogy Martonfalvi a Fiú és a Lélek mellett a *JHVH*, az *Elohim* és az *Eljon* neveket is használja Istenre, amelyek közül a Genézis 1 teremtéstörténete csak az *Elohimot*. Az első strófa (1–4. sor) tehát a Szentháromság személyeivel, azoknak a teremtésben való részvételével foglalkozik, így mindössze a hét szó ismétlődik, amiből négy magára Istenre vonatkozik: *Isten, Fiú, Lélek, JHVH*. Az első sor a Gen 1,1-et imitálja, de kihagyja belőle magát a kezdetet.

A második és harmadik strófában Krisztus ellenségeit, vagyis a nem keresztyéneket⁵⁶ inti valódi istenfélelemre. A 6. és 11. sor két felszólító módú igéje (*עֲבֹדוּ*; *יִרְאוּ*) szép szinonimapárt alkot az istentisztelet kifejezésére. Az 1–3 sorok a 4. sorral szintetikus, míg a 11. a 12. sorral antitetikus parallelizmust formáznak.

A harmadik strófa (9–12. sor) vigasztalása a Szentlélekkel való kontextusban Jézus tanítványait vigasztaló gondolatához utal: *a Vigasztaló a Szentlélek, akit*

⁵⁶ Bár itt akár megkockáztathatnám azt a feltevést is, hogy a teremtésben csupán a magát Istent látó zsidóságot szólítja meg.

helyettem küld az Atya (Jn 14,26), s ez szintén megjelenik a műben. A vers annyiban tükrözi Amesius puritán eszméit, hogy bár a teremtéssel kezd el foglalkozni, a hangsúly mégis az istentiszteletre kerül át a második és harmadik strófában.

A vers ugyanakkor nem szól a respondensről, kizárólag a disszertáció témáját fejtegeti. Ez alapján nem derül ki, hogy a két peregrinus milyen viszonyban állt egymással, vagy csupán a téma keltette fel Martonfalvi érdeklődését.

Összegzés

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy Martonfalvi György remek, poetikus eszközöket felvonultató verset írt. Nagyszerűen alkalmazta a héberre kevésbé jellemző rímképzést és a mégannyira sem jellemző időmértékes verselést. A nagyváradi és az utrechti magyar teológusok által már megírt versek sora példaként állhatott előtte.

Tatai P. Sámuel héber üdvözlőverse Liszkai Istvánhoz (Franecker 9)⁵⁷

Tatai P(ap) Sámuel 1657. április 26-án iratkozott be a Debreceni Kollégiumba, ahol később *contrascrib*aként és *senior*ként is tevékenykedett.⁵⁸ 1660-ban Nagykőrösre ment tanítónak.⁵⁹ Peregrinációját 1665. augusztus 2-án kezdte meg Franeckerben,⁶⁰ ahová egy négyfős magyar csoporttal érkezett debreceni diáktársai, a szintén Martonfalvi-tanítványok, Liszkai István⁶¹ és Balkányi György,⁶² valamint a Sárospatakon végzett Mezőlaki P. János⁶³ kíséretében. Feltehetően a testvére lehetett az a Tatai P. Mihály, aki később Mikepércsen és Szatmárnémetiben volt lelkész, és éppen 10 évvel korábban járt Franeckerben.⁶⁴ A társaságból tanulmányilag a legaktívabb Liszkai volt, aki már a következő év júniusára elkészült teológiai disszertációjával, s ennek védésére Tatai egy héber nyelvű köszöntőverset írt. Még abban az évben, tehát 1666. október 26-án Mezőlakival és Liszkaival együtt iratkoztak be a másik észak-hollandiai egyetemre, Groningenbe.⁶⁵ Mező-

⁵⁷ Zsengellér József: *Carminae Gratulatoriae Hebraicae*, 347.

⁵⁸ Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár II*. Főiskolai Nyomda, Pápa 1908, 122.

⁵⁹ Uo. 127.

⁶⁰ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 73 (409).

⁶¹ Uo. 73 (406).

⁶² Uo. 73 (403).

⁶³ Uo. 73 (407).

⁶⁴ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 623.

⁶⁵ Tatai: Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 190 (2249); Mezőlaki: Uo. 190 (2247); Liszkai: Uo. 190 (2246).

laki rendkívül aktív peregrinus időszakáról számot adó emlékkönyvének⁶⁶ tanúsága szerint Tatai az utrecht-i oktatásba is belehallgathatott, még ha nem is iratkozott be, mivel 1667. augusztus 20-án Utrechtben jegyzett be az emlékkönyvbe.⁶⁷ Tatai egyébként ekkor már hazatérését tervezhette, mivel Mezőlaki felkérte, hogy menjen el Comeniushoz Amszterdamba, és vigye Magyarországra az öreg professzor küldeményét itthoni volt diákjainak. A híressé vált *Memorialet*, amelyben Comenius Tatai mellett Szathmárnémeti Mihályt és Sárpataki Mihályt bízta meg üdvözlétének és könyveinek kézbesítésével, 1667. szeptember 8-án veszik kézbe.⁶⁸ Hazatérése után Tatai lelkészként tevékenykedik, sőt egyházlátogatási feladatokat is ellát.⁶⁹ 1674-ben már biztosan a felvidéki Gömör megyei Tornalján lelkészkedik, mert 1674. március 5-én innen idézik be a Pozsonyi vértörvényszék elé, ahol április 4-én „fő és jószágvesztésre” ítélték.⁷⁰ Először Kapuváron raboskodott egy évig,⁷¹ innen hurcolták gályarabságra huszadmagával 1675. július 2-án Sárváron⁷² és Grácon át Triesztbe. A foglyokkal innen Nápolyba indított hajót, amely a gályára vitte őket, a velenceiek visszatérésre kényszerítették, így végül a Rijeka melletti Bukkari börtönébe került, ahol október 12-től iszonyú körül-

⁶⁶ Kézirattári jelzete: Duód. Lat. 108. Ld. Vizkelety András: Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben. In: *Irodalomtudományi Közlemények* 71. (1967), 190–192.

⁶⁷ Fol. 106. ld. Vizkelety András: *i. m.* 192. és az *Inscriptiones Album Amicorum [IAA]*, nr. 1158. A bejegyzéssel kapcsolatos minden részlethez és a jelenlegi szakirodalomhoz ld. *IAA – Inscriptiones Album Amicorum*, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=1158 (2020. dec. 3.).

⁶⁸ „Memoriale datum Domino Michaeli Sz. Nemethi et Domino Samuel! Tataj et Domino Michaeli S. Pataki, Amsterodamo in Patriam redeuntibus 8. Sept. 1667.” Ld. Vizkelety András: *i. m.* 191. Ld. még Herepei János: Az öreg Comenius néhány magyar híve (magyar diákok Amszterdamban). In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Művelődési törekvések a század második felében*. Kossuth Nyomda, Budapest–Szeged 1971, (394–418) 410. Digitálisan: http://misc.bibl.u-szeged.hu/29337/1/ad_003_394-418.pdf (2020. dec. 3.).

⁶⁹ Egy 1691. június 28-án Kápolnán tartott vizitáció jegyzőkönyvében vizitálóként szerepel: Dienes Dénes (szerk.): *Református Egyházlátogatás Borsod-Gömör-Kisbonti Egyházmegyében 1665, 1668, 1669*. Acta Patakina, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2003, 88. Digitálisan: https://www.patakcollege.hu/wp-content/uploads/2020/03/Borsod_201665-68.pdf (2020. dec. 3.).

⁷⁰ Rác Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben*. II. bővített kiadás. II. füzet. Traunfellner Károly Könyvnyomdája, Lugos 1899, 204.

⁷¹ Gerencsér Péter: Kapuvár szerepe a gályarab prédikátorok bebörtönzésében. In: *Egyház-történeti Szemle* 64. (2019), (32–48) 39. és 45.

⁷² A Sárváron raboskodott prédikátorokkal közös emléktábláján P. Tatai Sámuel névvel szerepel. 1993-ban állította a város. Ld. Emléktábla: Protestáns gályarabok. In: *Sárvarikum. Független sárvári programmagazín*. 2009. ápr. Feltöltő: Benkő Gábor. <https://sarvarikum.hu/emlektabla-protestans-galyarabok/> (2020. dec. 4.).

mények között raboskodott.⁷³ 1676. május 2-án történt kiszabadításukkor már csak öt társával éltek, akiket a többi gályákról felszabadított rabbal együtt a kiszabadítást finanszírozó Zürichbe irányítottak. Innen vannak Tataitól saját kezű bejegyzések, egyrészt Johannes Kaegius biltensi lelkész,⁷⁴ illetve Johann Heinrich Fries (1639–1718) zürichi professzor *album amicorum*-ában.⁷⁵ Zürichben állítólag Johannes Lavater biztatására írta meg mások mellett Tatai is saját szenvedésének történetét.⁷⁶ 1677. szeptember 14-én tért haza Tornaljára,⁷⁷ ahol 1707-ig lelkészkedett.⁷⁸ Haláláról nincsen pontos adatunk.⁷⁹ A héber versen kívül nincs tudomásunk más kiadott írásáról.

⁷³ Payr Sándor: *A magyar protestáns gályarabok története*. Keresztyén hithősök. Új sorozat II. 1. Szerk. D. Kovács Sándor. Luther-társaság, Budapest 1927, 39–40. A fogság borzalmas körülményeiről Rácz Károly ír plasztikus beszámolót: Rácz Károly: *A pozsonyi vértörvényeszek áldozatai 1674-ben*, 205. 1936 óta a tornaljai templomban elhelyezett emléktábla őrzi az 1675–1676-ban átélt szenvedéseinek emlékét. Ld. P. Tatay Sámuel gályarab emléktáblája. In: *Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet – Dunaszerdahely, a CSEMADOK szakmai háttérintézménye, a Felvidéki Magyar Értéktár kezelője*, 2020. aug. 23. <https://emlekhelyek.csemadok.sk/emlekhelyek/p-tatay-samuel-galyarab-emlektablaja/> (2020. dec. 4.).

⁷⁴ „Ha elégtételt a *lelkiismeretnek*, nem következik, hogy a rágalom megelégedjék. Felette igentisztelendő és jeles férfinak, Kaegius János Urnak, a biltensi egyházban Isten ígéje éber szolgájának, ezeket, mint nevének saját kézírását néhány sorban jegyzetté vala P. Tatai Sámuel, egykor a tornaaljai egyház méltatlan szolgája,* most a bizonyágtételért és a jólelkiismeretért számkivetett. Jelszava: Kegyelmes Szentháromság! Én örökségem. Helvétiaiban, Zürichben. 1677-dik esztendőben. Október 11-dik napján.” Lábjegyzet: „* olim Minister Ecclesiae Ref/or-matae/ Tornallyaiensis indignus.” Rácz Károly: Adatok a gályarabok történetéhez. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 3. (1872), (457–463) 459–460.

⁷⁵ 66v Samuel Tatai, Anno 1677. die 29 8bris. *LAA*, nr. 5687. http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=5687 (letöltés: 2020. 12. 04.). Vö. Hegyi Ádám: A gályarab lelkészek bejegyzései Johann Heinrich Fries (1639–1718) albumában: magyarországi diákok Bázelen és Zürichben 1677 és 1720 között. In: *Egyháztörténeti Szemle* 11. (2010), 9–27. Digitálisan: https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/hegyiadam.htm#_ftn1 (2020. dec. 3.).

⁷⁶ 1676. július 22-én: Rácz Károly: *A pozsonyi vértörvényeszek áldozatai 1674-ben*, 205.

⁷⁷ A zürichi támogatások jegyzéke alapján. Ld. Thúry Etele: Gályarabjaink megszabadítása. In: *Protestáns Szemle*, 22. (1910), (32–115) 39., 3. jegyzet. Viszont az adatok megbízhatatlanok, mert Thúry az 1677. július 7-i ideutazást adja meg, miközben a főszövegben 1676. július 17-i érkezést ír a 44. oldalon.

⁷⁸ Ugrai János (szerk.): *A Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészei a kezdetektől a Millenniumig. Adattár*. Sárospatak – Tiszaújváros 2005, 156. Forrás: D. CXXXI. 74.370. Kezdő évszámnak azonban 1677 van írva, de ami az eddigiekből látható, hogy nem az itteni szolgálatának kezdő évszáma.

⁷⁹ 1679. augusztus 29-én Harsányi M. Istvánval Rimaszombatból írtak levelet Zürichbe.

A verssel köszöntött Liszkai István Debrecenbe 1659-ben iratkozik be, ahonnan Nagyecsedre kerül tanítónak.⁸⁰ Diáktársaival, Tataival, Balkányival, valamint a sárospataki Mezőlakival együtt iratkozik be Franekerbe, amint már említettem, 1665. augusztus 2-án.⁸¹ 1666 júniusában *auctor et respondens*ként védi meg disszertációját *Exercitium theologicum de ecclesiae Romano-catholicae haeresi* címmel. A dolgozat 23 tételben tárgyalja a római egyház heretikus tanait és viselt dolgait.⁸² A műhöz Tatain kívül Balkányi György is héber köszöntőt írt, Mezőlaki pedig latin verset költött. Miután két társával 1666. október 26-án iratkozott be Groningenben,⁸³ Liszkai nem marad az észak-holland nagyvárosban, mivel már ettől az évtől a londoni Gresham College diákjaként is számon tartják.⁸⁴ Viszont 1667-ben már Útrechtben immatrikulált,⁸⁵ ahol üdvözlőverset írt Liszkai P. András *De sanctorum angelorum vigilia et custodia circa fideles* című disszertációjához.⁸⁶ Peregrinációját követően Liszkai Olaszliszván, majd 1677-től Bihardiószegen szolgált lelkésznek.⁸⁷

Az üdvözlővers

Tatai héber *carmen*je Martonfalviéhoz képest már jobban mutatja a hármas tagozódást. A feliratot héberül írja, amelyben műfaji megjelölésként a זמרה, vagyis „dal” szerepel. A továbbiakban a megszólított Liszkai nevét latinos írásmóddal írja át héber betűsre, és megjegyzi, hogy versét „szívének örömeivel” költötte. A négy sorba és középre tördelt feliratban a nyomdász kiemelten, nagyobb betűméretben szedte Liszkai nevét. Míg a felirathoz pontoszatlan, addig a vers főrésze pontozott héber szöveg, s ennek sorai elé az első két sor magasságában az első betű egy oldalra kiemelt *alef*, amely iniciáléként jelenik meg. A szövegtörzs nyolc sort foglal magában.

A kolofon itt sem hosszú, mert Tatai neve után mindössze származását adja meg további információként. Ez azonban azért érdekes, mert nem elégedik meg egyszerűen az *ungarus* vagyis magyar jelző használatával, hanem pontosításként ezzel egészíti ki: *pannonio*-. Vagyis tudatja az olvasót, hogy a három részre szakadt országnak a Magyar Királysághoz tartozó területéről származik.

⁸⁰ Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*, 129.

⁸¹ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 73 (406).

⁸² Stephanus Liszkai: *Exercitium theologicum de ecclesiae Romano-catholicae haeresi*. Johannes Wellens, Franeker 1666. RMK III., 6503. Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis*, 187 (64/1666.1).

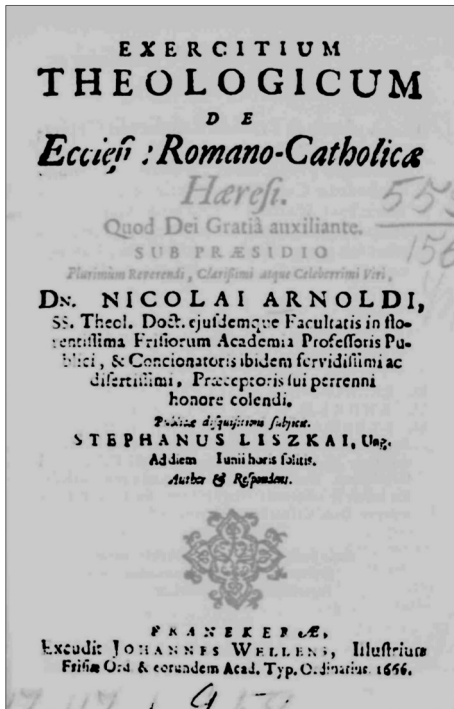
⁸³ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 190 (2246).

⁸⁴ Gömöri György: *i. m.* 97 (276).

⁸⁵ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 135 (1381).

⁸⁶ Andreas P. Liszkai: *De sanctorum angelorum vigilia et custodia circa fideles*. Utrecht 1667.

⁸⁷ Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 374.

Liszikai István *Exercitium theologicum de ecclesiae Romano-catholicae haeresi* című disszertációjának címlapja és Tatai P(ap) Sámuel verse

A vers javított és a felirat pontosított átírása

זמרה
אשר בשמחה לבו רנן לבחור
שתהפאנו לזקאי
לרעהו דור

1. את תורה אשר לאל הפכת **א**להינו
2. בזנת וגלולים קראת ישועותינו:
3. תציק כל-גוים בברזל אש מתן ועשק
4. תכריע בגלולת הברכים בנשק:
5. מאלף מעשה אנשים והכהן גדול
6. כדברי אלוהים ומכלול משיח את גדול
7. תתן בשמי משיח וקדושי אלוהים
8. בכסף וזהב פי כל תרא אשרי שמים:

SAMUEL P. TATAI,
Pannonio-Ungarus.

Fordítás

Dal,
amelyet szívének örömevel énekelt
Stephano Liszkai
fiatalúrnak, kortárs barátjának

1. [A] Tórá, ami az Istené, elváltoztattad. Istenünket
2. megvetted és bálványokat neveztl szabadítóinknak.
3. Nyomorgatsz minden népet vassal, vesztegető [vel] és [elnyomó[val],
4. lenyomod bálványod elé a térdeket fegyverrel.
5. Tanítod az emberek és a főpap cselekedeteit,
6. mint az Isten beszédeit. És [a] Messiás tökéletességét, a hatalmasat,
7. adod a Messiás és az Isten szentjei nevében
8. aranyért és ezüstért. Mert mind meglátod [a] mennyei boldogság[ot].

Fordítási megjegyzések

A felirat utolsó sorának דֹר szavát, amely „nemzedéket” jelent, a רַעֲ-vel kombinálva „kortársá”-nak fordítottam.

1. sor. A הפך igét, amelynek „elfordul” jelentése is lehet, itt „elváltoztat,” „kiforgat” értelemben fordítottam.⁸⁸

2. sor. A sor első szava alatti *atná*b a sorátfolyás végét, a mellérendelő mellékmondat lezárását mutatja. A יְשׁוּעוֹתֵינוּ kétféle értelemben fordítható. A יְשׁוּעָה „szabadítás” érteleméből lehetne „neveztl szabadításainknak”. Az egyes számú ragozott formája (יְשׁוּעָתֵינוּ) megegyezik a Zsolt 68,20-ban és az Ézs 33,2-ben található változatával, többes számú alakja pedig például a Zsolt 44,5 és 74,12 (יְשׁוּעוֹת) formájával. Itt néhány helyen lehet adverbialis értelemben fordítani, mint „szabadító,” viszont a disszertáció kontextusában ez az értelem teológiailag nem állja meg a helyét. Ezért inkább a főnévi értelemben használom a fordításban: „szabadító,” ami egyébként a מוֹשִׁיעַ alaknak felelne meg.

3. sor. Az אֵשׁ מִתֵּן אוֹסֵת összetétel a Péld 19,6 alapján „ajándékozó”-nak lehet fordítani, a szöveg kontextusában ez megvesztegetést jelent. Esetleg szétválasztva a két szót és az első másként pontozva, valamint a harmadikat is hozzávéve felsorolásként is értelmezhető: אֵשׁ מִתֵּן וְעֵשֶׂק – „tűz, ajándék (vesztegetés), és elnyomás.”⁸⁹

4. sor. A תִּכְרִיעַ szót a 2Sám 22,40 alapján fordítottam „lenyomni” értelemben.

⁸⁸ Clines, David J.: *i. m.* II., 580.

⁸⁹ A megoldás Koltai Kornélia javaslata, amelyet ezúttal is hálásan köszönök.

6. sor. A záró אַתְּ גְדוֹלַת szóösszetétel nehezen illeszthető a mondatba. Ha nem tárgyi prepozícióként tekintünk rá, akkor אַתְּ vagy אַתְּ pontozással a személyes névmás egyes szám hímnemű rövidített formája, vagy a nőnem normál alakja lehet. Ebben az esetben „Te hatalmas” értelemben lehetne fordítani, ám ez nem igazán illik a mondat menetébe, és így legalább a tárgyi prepozíció is megjelenik a mondatban.

8. sor. A כִּי kötőszót értelmezhetjük célhatározói értelemben,⁹⁰ és így a fordítás ekképpen alakul: „azért, hogy mind meglásd a mennyei boldogságot.”

Elemzés

Helyesírás

A bevezető pontozatlan feliratban a בְּשִׂמְחָה szót constructusba kell tenni, ezért a szóvégi ה־t ת־ra módosítottam. A köszöntött helytelenül betűzte Liszkai keresztnevét. A latinból a *ph*-ként írt *f* hangzót szóképileg is a *pé* + *hé* kombinációval adta vissza, holott a *pé* önmagában elég lett volna. Ezen kívül, talán csak elírásból, a *táv* után is betett egy *hét*. Ezeket a javított szövegben már korrigáltam.

A vers szövege pontozott és három *szóf* *pászúqot* is tartalmaz, amelyek a mondatvégi pontokat jelölik, de a 2. és a 8. sorban egy-egy *atnábot*, a 4. és 6. sor végén pedig egy-egy *sziłlukot* találunk, amelyek az értelmi tagolásban segítenek.

Az 1. sorban az אֵלֶּיךָ יְיָ pontozásánál a szabálytól eltérően nem vonta össze a *váv* és a gutturális *alef* alatti két *szegett*, illetve a szóból kimaradt a *jod*, akárcsak a 2. sorban a יְשׁוּעָתִינוּ-ból is. Ezeket pótoltam és keretbe foglalva jelöltem. A 4. sor első szavában (תְּכַרְיֶעַ) az első magánhangzó helyesen *patab*. Egyébként a pontozás megfelelő.

Nyelvi sajátosságok

Jóllehet a versben szereplő szóalakok szinte mind fellelhetőek a bibliai héberben, nem található olyan szintagma, amely direkt idézés megállapítását tenné lehetővé. Látható tehát, hogy a szöveg teljesen önálló fogalmazású, amelyet az is bizonyít, hogy mondattanilag az állítmányok helye nem a szokványos. Ez azonban betudható a „poetikus nyelvezetnek”.

Feltűnően gyakori a *-val, -vel* rag אֶ prepozícióval történő kifejezése (4x + a felirat). A szövegben sehol sem találunk kitett alanyt, és ez nehézkessé teszi a mondatrészek állítmánnyal történő egyeztetését, főleg az 5–8. sorokban.

⁹⁰ Clines, David J.: *i. m.* IV., 386.

Verstani megfontolások

A nyolcsoros vers kétsoronként hoz rímpárokat. Ezek tiszta rímek, sőt az 5–6. sorban önrim is előfordul. Az egyes sorokban azonban nem feltétlenül egyenletes a szótagszám. Általában 15 szótagú, de van, ahol csak 14, ám attól függően, hogy ki-ejtjük-e a néma *sevát*. Ezek alapján összeállhat négy 14 szótagos páratlan és 15 szótagos páros váltakozású sorpár. Azonban a sorokon belül már nem állt össze a hangsúlyos verselés, mivel a szavak szótagszáma nem egyenletes eloszlású.⁹¹ A 14 szótagos sorokat időmértékes verselésben lehet szabályos *pentameter*ben mondani, míg a 15 szótagosak esetében a hexameter 3. és 5. lábában spondeus helyettesíti a daktilust, s így kijön a szótagszám, viszont a szövegmondás nem lesz szép:

– u u | – u u | – | | – u u | – u u | –
 – u u | – – | – u u | – – | – u u | – u

Ezek a sorpárok ismétlődnek, mintegy fordított disztichonokként.

Tartalmi tényezők

A vers vélhetően a disszertációban tárgyalt római egyházat szólítja meg egyes szám 2. személyben, és a Szentírás (Tóra) megváltoztatásával vádolja meg. Feltehetően a Tízparancsolat második parancsára gondol a megváltoztatás tekintetében, hiszen ezt követően a bálványszobrok Isten helyetti tiszteletét rója fel neki. Ez az értelmezés a második mondattal (3–4. sor) tartalmilag ugyan kompatibilis, ám nyelvtanilag annyiban aggályos, hogy míg itt a megszólított nőnemű (ami egyébként az egyházra alkalmazott gender), addig az első mondatban hímnemű. De ettől talán eltekinthetünk, hiszen a második mondat (3–4. sor) egyértelműen a római egyház politikai, egyházpolitikai ténykedését állítja pellengérré, amit vers-tanilag a *תְּפִיץְ* („megvetted”) *תְּצַיֵּק* („nyomorgatod”) és a *תִּכְרִיעַ* („lenyomod”) sor eleji használata hangsúlyoz.

A 3. sorban kétféle értelmezést adhatunk a *בְּכַרְזֵל*-nak: egyrészt „fegyverrel”, vagyis háború és kivégzés az elnyomás eszköze; másrészt azonban „bilincs” értelemben már előre vetíti a hitük miatt bebörtönzötteket, s ezzel Tatai mintegy saját gályarabsorsát jövendőli meg.

Az 5–8. sorok hosszabb gondolatmenete nehezen alakítható mondatokká, mivel itt is, mint az első két mondatban, nincs kitett alany. Az általam választott felosztás alapján az 5. sor és a 6. eleje alkot egy mondatot, amelyben az egyház nagyjainak és a pápának (*כֹּהֵן גָּדוֹל* – „főpap”) tettei mint Isten ígéjének tanítása jelenik meg. Vagyis itt Tatai a katolikus tradíciót, illetve egyházi tanítást állítja

⁹¹ 1) 1 2 2 2 3 4 14 4) 3 4 4 3 15 7) 2 2 3 4 3 14
 2) 3 4 3 5 15 5) 3 3 2(3) 4 2 14 8) 3 3 1 1 2 2 3 15
 3) 2 1+2 3 1 2 3 14 6) 3 3 3 3 1+2 15

szembe a Szentírással. Értelmezésem szerint a következő mondat a 6. sor második felétől a 8. sor második szavában található *atná*ig tart, és ebben a vers egyértelműen a Krisztus váltsága által szerzett bűnbocsánat pénzért történő árusítás rója fel. A Tatai által felsorolt bűnök egyébként a reformáció római egyházzal szembeni kritikájának a dispután kívül is általánosan ismert elemei. Az utolsó sorban a „mennyei boldogság” elnyerésének kilátásba helyezése már biztosan nem a római egyházra, hanem sokkal inkább a disszerensre, vagyis Liskaira vonatkozhat. Az 5. sorban a פֶּהַן גְּדוֹלָה bizonyára a pápára értendő. Isten négyszer szerepel a szövegben, az 1. sorban kétféle alakban is: אֱלֹהִים és אֱלֹהִים.

Összegzés

Tatai P. Sámuel verse egyszerre szolgálja Liskai István disszertációjának nyolc sorban történő elmondását, másrészt ezen gondolatok pentameterekbe és hexameterekbe sűrítését. Mindezt a héber nyelv jó ismeretének művészi szintű felhasználásával kivitelezte. A vers egyfajta váteszi megfogalmazása Tatai későbbi sorsának, amelynek során átéli a Szentírás szellemétől és Isten akaratától elfordulók vassal történő elnyomását, és a gályára váró börtönének alatt majdnem megtapasztalta a mennyei boldogság meglátását is.

Balkányi György héber köszöntőverse Liskai Istvánhoz (Franeker 10)⁹²

Balkányi György szintén Debrecenben tanult Martonfalvi György kezei alatt, ahová két évvel Tatai után, 1659-ben iratkozott be, s kollégiumi diákévei alatt ő is volt *praeceptor* és *senior* is.⁹³ Még azt tudjuk róla, hogy könyvtárosként is működött.⁹⁴ A korábban már említett társasággal, két debreceni diáktársával, Liskai Istvánnal⁹⁵ és Tatai P. Sámuellel,⁹⁶ valamint a Sárospatakon végzett Mezőlaki P. Jánossal⁹⁷ együtt 1665. augusztus 2-án iratkozott be a Franekeri Egyetemre.⁹⁸ Liskai István disszertációvédése alkalmából 1666 júniusában írta meg itt tárgyalt

⁹² Zsengellér József: *Carminae Gratulatoriae Hebraicae*, 347.

⁹³ Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár*, 129.

⁹⁴ Ld. erről Csapodi Csaba: A fegyverek közt sem hallgatnak a múzsák (1526–1711). In: Csapodi Csaba – Tóth András – Vértessy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Gondolat, Budapest 1987, (85–121) 94. Digitális változata: <http://mek.oszk.hu/03100/03159/html/csapod14.htm> (2020. dec. 11.). Csorba Dávid megjegyzi, hogy 1658 után a *senior* automatikusan látta el a korábban külön kinevezéshez kötött könyvtárosi teendőket. Ld. Csorba Dávid: *i. m.* 61.

⁹⁵ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 73 (406).

⁹⁶ Uo. 73 (409).

⁹⁷ Uo. 73 (407).

⁹⁸ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 73 (403).

héber nyelvű köszöntőversét. Társaitól elválva ez év júliusában iratkozott be Utrechtbe.⁹⁹ Élettörténetének fonalát itt el is veszítjük, mert csupán egyetlen további bejegyzés maradt meg még róla. Abban a katalógusban, amelyet Szilágyi Tönkő Márton állított össze debreceni professzorának, Martonfalvinak peregrinus diákjairól, ennyi áll a neve mögött: „Meg-hólt német Országban.”¹⁰⁰ Akár útban hazafelé, akár egy német egyetemen töltött tanulmányok közben halt meg, az mindenesetre bizonyos, hogy ő többé már nem, csupán halálhíre jutott haza, az alma materbe.

Az üdvözlővers

Balkányi versében¹⁰¹ a felirat igen rövidre sikerült. Mivel az ő verse közvetlenül a Tataiét követi, ő már nem fáradt azzal, hogy ide akár Liszikai nevét, akár más komolyabb dicsérő megjegyzést írjon, csupán csatlakozott az elmondottakhoz.

A vers törzse itt is nyolc pontozott sorból áll, és az előzőhöz hasonlóan iniciáléval indít, viszont a *qof* kezdőbetűt díszes keret szegélyezi a nyomdai szedésben. A kolofon már Balkányi önvallomása: még kezdő a héber írásban, de kötelességének érezte megírni a verset, és önmagát mint teológust és a bibliai nyelvek hallgatóját deklarálja.

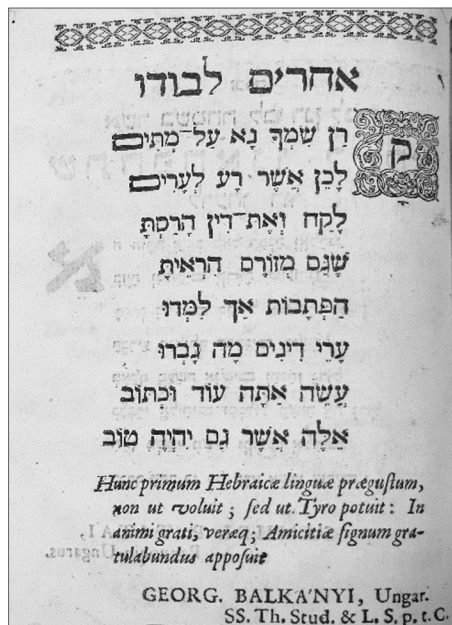
Pontozott és javított átirás

אַחֲרַיִם לְכַבֹּדוֹ

1. קָרוּן שְׂמֵךְ נָא עַל-מְתֵימִים
2. לְכֹן אֲשֶׁר רָע לְעַרְיִים
3. לְקַח וְאֶת-דִּין הַרְסֵתָ
4. שְׂגָם מְזוֹרֵם הַרְאִיתָ
5. הַפְתַּחְבוֹת אֶת־לְמַדוֹ
6. עַרְיֵי דִינִים מָה גָבְרוּ
7. עֲשֵׂה אֶתָּה עוֹד וּכְתוּב
8. אֱלֹהֵי אֲשֶׁר אַתָּה יְהִיָּה טוֹב

Hunc primum Hebraicae linguae praegustum non ut voluit, sed ut Tyro potuit: In animi grati, veraeq, Amicitiae Signum gratulabundus apposuit

GEORG. BALKÁNYI, Ungar.
SS. Th. & L. S. p. t. C.

Balkányi György héber verse a kötetben

⁹⁹ Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *i. m.* 134 (1368).

¹⁰⁰ RMK 1256. A listát teljes terjedelmében közli mellékletében Baráth Béla: *i. m.* 49.

¹⁰¹ A képek rendelkezésre bocsátását köszönöm a Debreceni Kollégium Nagykönyvtárának és Baráth Béla rektor úrnak, aki még a szöveghez is fűzött néhány változtatási javaslatot.

Fordítás

Mások az ő dicsőségére

1. Ráragyogott neved bizony [az] emberekre,
2. ezért, ami rossz [az] ellenségeknél,
3. elvette. És [az] ítéletet elpusztítottad,
4. sőt sebüket is megmutattad.
5. Az írásokat bizony tanították/tanuljátok.
6. [Az] ítéletek ellenségei mit gyarapodtak?
7. Tedd meg te még és írd meg
8. ezeket, ami jó is lesz!

A héber nyelv ezen első megízlelését,
nem így akarta, hanem a kezdőnek így sikerült:
lelkében hálás és igaz barátság jeleként gratulálva teszi elé
Balkányi György, magyar,
abban az időben a szentséges teológia és a szent nyelvek művelője/hallgatója.¹⁰²

Fordítási megjegyzések

1. sor. A קָרַן „ragyog,” „sugárzik” jelentést hordoz. A מְתִים rendhagyó szó, a מַת az „ember,” „felnőtt,” „férfi” jelentésű szó többes száma, ami csak többes számban fordul elő a bibliai szövegekben. Bár gyökereként a nem használt מְתִה-t szokás megadni, köze lehet a מוֹת „halál” szóhoz is, és ennek alapján akár „halandó”-ként is fordíthatnánk a versben. A נָּ partikulát, indulatszót megerősítő jelentéssel fordítom.

2. sor. A לְעָרִים alakja homonima. Mind a jobban ismert עִיר – „város”, mind pedig a kevésbé ismert עָר – „ellenség” jelentésű szó¹⁰³ ugyanígy képi a többes számát. A választás eldöntésében a 6. sorban szereplő עָרִי forma sem segíthet, mivel például a Zak 1,17-ben ez is előfordul „városaim” jelentéssel. A szövegösszefüggésbe mégis inkább az „ellenség” értelem illik. A contsructusos szerkezetben a „város” vagy „ellenség” az „ítéletek ellenségei” vagy az „ítéletek/jogok városai” fordítást kaphatja.

4. sor. A הִרְאִיתָ pontozását illetőleg hi’il perfectumban a *híreq gádol* szokott lenni a második magánhangzó, de lehet *céré* is, ami szintén előfordul kötőhangzóként a *lámed hé* ígék esetében.

¹⁰² S[acro]S[anctae]. Th[eologiae]. & L[iguae]. S[anctae]. p[ro]. t[unc]. C[andidatus/ultor]. A rövidítések feloldásáért és a fordításért Ósz Sándor Elődnek tartozom köszönettel.

¹⁰³ Clines, David J.: *i. m.* VI., 546. Vö. 1Sám 28,16; Zsolt 139,20.

5. sor. A הַתְּבוֹת csak a középkori héber nyelvben fordul elő és „történetet,” „eseményt” jelent. Viszont elképzelhető, ahogyan a héber üdvözlővers korpuszunkban már másutt is volt rá példa, hogy a szerző és vagy a nyomdász felcserélte a כ és פ betűket. Vagyis így a szó olvasata: הַתְּבוֹת, azaz „iratok.” A vers kontextusában azonban inkábbba הַתְּבוֹת, az „írások”, vagyis a Szentírás sokkal valószínűbb érteleme és pontozás. Nyelvtanilag problémás, hogy a határozott tárgy előtt nem tette ki a tárgyi prepozíciót, és ezt a szótagszám megtartására irányuló törekvéssel is lehet magyarázni. További fejtörést okoz a לְמַדְּךָ fordítása, vagyis a „tanulni” jelentésű ige pi'él perfectum többes szám 3. személy hímnemű („tanították”), illetve a qal imperativus többes szám 2. személy hímnemű („tanuljátok”) alakjainak homonímiája. Csak találgathatjuk, hogy mi volt a pontos elképzelés.

6. sor. A מָה kérdőszó használata meglepő a sor, illetve a mondat közepén. Lehet, hogy Balkányi megerősítő értelmű kötőszóként gondolta alkalmazni: „mennyire,” „mily”. A fordításban az eredeti, a kérdőszó értelmet tartottam meg. A 6. sorban a יִי-ת lehet „ítélet” vagy „döntés” értelemben is visszaadni. A második esetben az „ellenségek/ellenségeim döntései” értelmet is hordozhatja.

Elemzés

Helyesírás

A szöveg pontozott és az 1., illetve a 3. sorban egyéb írásjelet, egy-egy *maqfif* vonal is tartalmaz, de *szóf pászuzq* nem fordul elő benne, amely központozásként a logikai egységeket, mondatokat határolná el egymástól. A pontozásban néhol van egy-két kisebb hiba. Például az első szóban pauzális alakot használ. Egyébként a szavak írása rendben van.

Kérdéses még a pontozatlan felirat לְבוֹדוֹ szavának írásmódja, mert ebben a formában értelmetlen. Feltehetően egy כ maradt ki belőle, mert akkor a feliratokban szokásos כְבוֹד – „dicsőség, „tisztelet” szót olvashatjuk ki belőle, ami pontozva לְכְבוֹדוֹ.

Verstani megfontolások

Az egystrófás verset nyolc sor alkotja. Egy sor pedig nyolc szótagból épül fel. A sorokat végrímek zárják, amelyek egymást követő rímpárokat alkotnak és *aa bb cc dd* rímképletet formázzák. Általában tiszta rímeket használ, és ennek eléréséhez a 8. sorban még a homofónia eszközével is él, ahol a כְּתוֹב vége csak hangzásában azonos a טוֹב-val, mivel a két szó utolsó előtti mássalhangzóját eltérő betűvel írjuk.

Ha a költeményt hangsúlyos verseléssel olvassuk, akkor a szavak hossza tekintetében majdnem teljesen szabályos elrendezésre figyelhetünk fel: 2 | 2 | 1 | 3.

Csak a 4–5 sorokban tolódik el a szóhosszúság: a 4-ben: 2 | 3 | 3, az 5-ben: 4 | 1 | 3. Amennyiben időmértékes verseléssel skandáljuk a költeményt, akkor két daktilus és egy spondeus éppen kiadja a sorokat: (– ∪ ∪ | – ∪ ∪ | – –).

Nyelvi sajátosságok

Annak ellenére, hogy egy kivételtől eltekintve minden szóalak előfordul a bibliai héber szövegben, a szöveg kicsit nehezen érthető a mondatszerkesztés és a szavak összekapcsolása miatt. Nyilván a mondatok alakítását a rímek összecsengetésére irányuló törekvés is befolyásolta, viszont a központosítás (*szóf pászuaq*) alkalmazása jelentősen elősegíthetette volna a szöveg megértését.

Az igéket a középkori latinak megfelelően esetlegesen, de leginkább a mondat végére helyezi.

Az első sor lehet önálló mondat, de akár folytatódhat a 2. sorban. Ebben az esetben viszont a 3. sorban ér véget a םקלִּי igével. Igyekszik összetett mondatokat alkotni, és ezekben a םקלִּי, az םקלִּי, és a םקלִּי kötőszókat alkalmazza.

Nem világos teljesen, hogy a 6. sorban olvasható םקלִּי kérdőszót valóban kérdőszóként vagy pedig kötőszóként használja.

Tartalmi tényezők

A szöveg megszólítottja kérdéses. Talán az 1. sorban a disszerens, Liszkai István hírneve emelkedik a többi halandó fölé. Ám a következő sorokban található „ellenség,” „ítélet” bizonyára a „rossz” római egyházra utal. A „sebet” az általa üldözöttek szerzik, viszont kérdéses, hogy kik rejlenek „tanuljanak,” ige mögött.

Az utolsó két sorban Balkányi György visszatér a bennfoglaló mű szerzőjéhez, akit továbbra is arra biztat, hogy írja meg az általa tapasztaltakat. Vagyis a vers igyekszik reflektálni a felköszöntött disszerens doktori dolgozatára, mindazokra az emberi anomáliákra, amelyre abban hivatkozott, de egyben a disszerent is belefoglalja.

Összegzés

Balkányi György héber köszöntőversét a latinul megírt magamentése követi. Vagyis tájékoztatja a felköszöntöttet (bár ő ezzel tisztában volt) és az olvasót is, hogy ez az első héber nyelvű írása.

Balkányi írása versként tökéletes, hiszen ütemesen és időmértékesen is el lehet szavalni szép rímekkel a sorok végén. Azonban héber fogalmazása már hagy némi kívánnivalót. Latin mondatszerkesztéssel igyekszik elrendezni az önmagukban helyesen leírt héber szavakat, ez azonban még a héberül jól tudó ol-

vasók számára is nehezzé teszi az így született szöveg pontos értelmének kibontását.

Martonfalvi és tanítványainak héber nyelvtudása

Martonfalvi és később két tanítványa is már peregrinációjuk második évének kezdetén megírták héber köszöntőverseiket.¹⁰⁴ Alapvetően egyikük sem a héber nyelvre és az ószövetségi tudományterületre fektette tanulmányai során a hangsúlyt, vagyis az addig eltelt egy évben a teológia más területe állt képzésük középpontjában, s így azt mondhatjuk, hogy a versek nyelvileg nagyon jól sikerültek. A szövegek nem bibliai idézetek gyűjteményei, és tartalmukban sem támaszkodnak konkrét bibliai részletekre, hanem a köszöntött disszertációk teológiai témáira összpontosítanak. Talán Balkányi kivételével a két másik peregrinusról azt is mondhatjuk, hogy nagy biztonsággal használta a nyelvet. Mindez pedig megerősíti azon feltételezésünket, hogy hazai előképzettségük révén már franekeri tanulmányaik kezdetén birtokában voltak a héber nyelv alapvető ismeretének. Tehát az a debreceni héber nyelvtanítás, amely a 17. század második felében Kismarjai Veszelin Pál és Komáromi Csipkés György nyelvtanai alapján folyt, nemzetközi szinten is igen eredményes és a diákok tudásában, teljesítményében mások számára is nyilvánvaló volt.

Martonfalvi Coccejus tanítványának, Johannes G. Terentius hébertanárnak volt a diákja Franekerben. Terentius nem számított kora jelentős hebraistájának, és jelentősebb filológiai írásai is csak 1660 után jelentek meg.¹⁰⁵ Lajb Fuks értékelése szerint kortársai nem érezték azt, hogy Terentius beváltotta volna az alkalmazásakor hozzá fűzött reményeket.¹⁰⁶ Így kérdés, hogy az egyéves franekeri héber tanulás mennyivel növelte Martonfalvi tudását.

Tatai és Balkányi az ismert groningeni orientalista, M. Schroeder tanítványának, Johannes Hendrik Verschuirnek voltak diákjai. Verschuir a héber mellett arámot, szírt és arabot is oktatott, és tanításának középpontjában a teológiai exe-

¹⁰⁴ Bár Martonfalvi elemzett verse már külföldi tanulmányai harmadik évében született, az első, még utrecht-i verse szintén egy év után készült.

¹⁰⁵ Johannes Gerhardi Terentius 1651–1677 között volt hébertanár Franekerben. Funks, Lajb: Hebreuws en hebraïsten in Franeker in de 17e en 18e eeuw. In: Van Voss, H. et al. (szerk.): *Travels in the World of the Old Testament. Studies Presented to Professor M. A. Beek on the Occasion of his 65th Birthday*. Van Gorcum, Assen 1974, (50–70) 63–65.

¹⁰⁶ „Hoewel hij verschillende filologische geschriften publiceerde, werd zijn onderwijs door tijdgenooten en opvolgers niet gunstig beoordeeld en werden de aanvankelijke beloften van zijn bekwaamheid niet vervuld.” Uo. 64.

gézis állt,¹⁰⁷ így tőle azért még sokat tanulhattak a magyar peregrinusok egyetlen év alatt is.

Ezen túlmenően, mindhármuk közös jellemzője, hogy a verstanban is igen járatosak voltak, és ezt a képzést szintén a hazai alma mater biztosította számukra. Ezt a tudást pedig a héber szövegre is mesteri módon tudták alkalmazni.

Végkövetkeztetésként elmondhatjuk, hogy a három franekeri peregrinus, Martonfalvi György és később két diákja, Tatai P. Sámuel és Balkányi György a kor nemzetközi szinten is kiemelkedő héber tudással rendelkező teológusai voltak, dacára annak, hogy egyikük sem igyekezett a héber nyelv további tudományos hasznosítására.¹⁰⁸

Felhasznált irodalom

Andreas P. Liszkai: *De sanctorum angelorum vigilia et custodia circa fideles*. Utrecht 1667.

Baráth Béla Levente: *Martonfalvi György (1635–1681) munkásságának jelentősége a Debreceni Református Kollégium és a magyar peregrináció történetében*. A D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kiadványai 2., Debrecen 2000.

Berg Pál: *Angol batások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai XXI. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1946.

Besenyey F. Michael: *Disputatio Theologica de gratuita justificatione nostri coram Deo*. Bremen 1625.

Bod Péter: *Magyar Athenas. Bod Péter válogatott művei*. Magyar Hírmondó. Vál., sajtó alá rend., jegyz., utószó Torda István. Magvető Könyvkiadó, Budapest 1982.

Bozzay Réka – Ladányi Sándor: *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918. Hoo-gaarse studenten aan nederlandse universiteiten 1595–1918*. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2007.

Bölcskei Gusztáv: A kezdetektől a Váradi iskola beolvadásáig (1660). In: Barcza J. (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest 1988, 9–42.

Bručko, Dariusz M.: *The Irenic Calvinism of Daniel Kalaj (d. 1681). A Study in the History and Theology of the Polish-Lithuanian Reformation*. Vandenhoeck & Rupprecht, Göttingen 2012.

Clines, David J.: *The Dictionary of Classical Hebrew*. Vols. I–VIII. Phonix Press, Sheffield 1995–2011.

Csapodi Csaba: A fegyverek közt sem hallgatnak a múzsák (1526–1711). In: Csapodi Csaba – Tóth András – Vértesy Miklós: *Magyar könyvtártörténet*. Gondolat, Budapest

¹⁰⁷ Fuks, Lajb: *i. m.* 69.

¹⁰⁸ A héber *carmen*eket író magyar peregrinusok közül tudományos karriert befutók történetét egy következő publikációban ismertetem.

- 1987, 85–121. Digitális változata: <http://mek.oszk.hu/03100/03159/html/csapod14.htm> (2020. dec. 11.).
- Csorba Dávid: „*A sovány lelket meg-szépíteni*”. *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*. Nemzet Egyház Művelődés 5. Hernád Kiadó, Debrecen 2008.
- Dienes Dénes: A héber nyelv a Sárospataki Kollégiumban a 16–17. században. In: Kun Mária – Morvai Judit (szerk.): *Tanulmánykötet Marjovszky Tibor 50. születésnapja alkalmából*. B&V Bt., Budapest 2003, 38–47.
- Dienes Dénes (szerk.): *Református Egyházlátogatás Borsod-Gömör-Kisbonti Egyházmegyében 1665, 1668, 1669*. Acta Patakina, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak 2003. https://www.patakcollege.hu/wp-content/uploads/2020/03/Borsod_201665-68.pdf (2020. dec. 3.).
- Elmléktábla: Protestáns gályarabok. In: *Sárvárikum. Független sárvári programmagazín*. 2009. ápr. Feltöltő: Benkő Gábor. <https://sarvarikum.hu/emlektabla-protestans-galyarabok/> (2020. dec. 4.).
- Fuks, Lajb: Hebreews en hebraisten in Franeker in de 17e en 18e eeuw. In: Van Voss, H. et al. (szerk.): *Travels in the World of the Old Testament. Studies Presented to Professor M. A. Beek on the Occasion of his 65th Birthday*. Van Gorcum, Assen 1974, (50–70) 63–65.
- Gerencsér Péter: Kapuvár szerepe a gályarab prédikátorok bebörtönzésében. In: *Egyháztörténeti Szemle* 64. (2019), 32–48.
- Gömöri György: *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789. Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789*. Magyarországi Diákok Egyetemjárása az Újkorban 14. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest 2005.
- Guiliel Amesii *Medulla Theologica*. In: *Google Books*. https://books.google.hu/books?id=bF1PXDGDydcC&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (2020. okt. 27.).
- Hegyi Ádám: A gályarab lelkészek bejegyzései Johann Heinrich Fries (1639–1718) albumában: magyarországi diákok Bázelen és Zürichben 1677 és 1720 között. In: *Egyháztörténeti Szemle* 11. (2010), 9–27. https://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/hegyiadam.htm#_ftn1 (2020. dec. 3.).
- Herepei János: Az öreg Comenius néhány magyar híve (magyar diákok Amszterdamban). In: Uő: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Művelődési törekvések a század második felében*. Kossuth Nyomda, Budapest–Szeged 1971, 394–418. http://misc.bibl.u-szeged.hu/29337/1/ad_003_394-418.pdf (2020. dec. 3.).
- IAA – Inscriptiones Album Amicorum*, http://iaa.bibl.u-szeged.hu/index.php?page=browse&entry_id=1158 (2020. dec. 3.).
- Jastrow, Marcus: *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*. Philadelphia 1903.
- Koltai Kornélia: Az utrechti carmina gratulatoria. Komáromi Csipkés György (1628–1678) nyomában. In: *Collegium Doctorum: Magyar Református Teológia* 16. (2020), 56–102.

- Martonfalvi T. Georgius: *Disputatio Theologica Anti-Bellarminiana De Concilio. Qvam [...] sub Praesidio D. Gisberti Voetii [...] Publice tueri conabitur.* Utrecht 1658.
- Martonfalvi T. Georgius: *Petri Rami Dialecticae Libri Dvo. Perpetuis Erotematibus, Objectionibus, Exemplis, Ungarico idomate & Usu ita resoluti & illustrati, ut tyro qui Magnum illum Artium Magistrum Petrum Ramun in dialectica imitandum sibi proposuit.* Utrecht 1658.
- Matkó Johannes *Disputationum Theologicarum Quae ex ordine repeti consueverunt decima-tercia.* Leiden 1630.
- Móré Tünde: *Ars peregrinandi. A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúsztatóverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban.* Doktori PhD értekezés. Debreceni Egyetem BTK, 2015 (kézirat). https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/222188/MoreTteljesdissz_titkosított.pdf?sequence=1&isAllowed=y (2020. dec. 9.).
- P. Tatay Sámuel gályarab emléktáblája. In: *Szlovákiai Magyar Művelődési Intézet – Dunaszérdabély, a CSEMADOK szakmai háttérintézménye, a Felvidéki Magyar Értéktár kezelője*, 2020. aug. 23. <https://emlekhelyek.csemadok.sk/emlekhelyek/p-tatay-samuel-galyarab-emlektablaja/> (2020. dec. 4.).
- Payr Sándor: *A magyar protestáns gályarabok története.* Keresztyén hithősök. Új sorozat II. 1. Szerk. D. Kovács Sándor. Luther-társaság, Budapest 1927.
- Postma, Ferenc – Van Sluis, Jacob: *Auditorium Academiae Franekerensis. Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Universität und des Athenäums in Franeker 1585 1843.* Minsken en boeken, nr. 23. Fryske Akademy, Leeuwarden 1995. https://books.google.hu/books?id=-59lAAAAcAAJ&pg=PP1&dq=De+aurea+catena+sive+ordine+admirabili&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwjsKL96b7tAhWm_CoKHTVuAesQ6AEwAHoECAAQA#v=onepage&q=De%20aurea%20catena%20sive%20ordine%20admirabili&f=false (2020. dec. 8.).
- Postma, Ferenc: Warum Johannes Gele Debreceni bei Nacht und Nebel aus Franeker verschwunden ist? Die Franeker Inventarliste seiner dort hinterlassenen Bücher und Güter (1661). In: Nyerges Judit – Verök Attila – Zvara Edina (szerk.): *MONOKgraphia, Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára.* Kossuth Kiadó, Budapest 2016, 574–585.
- Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1996. <http://magyar-irodalom.elte.hu/nevelestortenet/06.03.html>, 6.3. (2020. dec. 10.).
- Rácz Károly: *A pozsonyi vértörvényszék áldozatai 1674-ben.* II. bővített kiadás. II. füzet. Traunfellner Károly Könyvnyomdája, Lugos 1899.
- Rácz Károly: Adatok a gályarabok történetéhez. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező* 3. (1872), 457–463.
- Strbik Andrea: *Héber nyelvtanok Magyarországon. A magyarországon kiadott, magyar szerzők által írt vagy magyar nyelvű héber nyelvtanok bibliográfiája (1635–1995).* Hungarica Judaica 10. MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó, Budapest 1998.

- Szántai Poots Stephanus: *Disputatio Theologica, Anti-Trinitariorum blasphemis opposita*. Meinardi á Drevnen, Utrecht 1656.
- Thury Etele: *Iskolatörténeti adattár II*. Főiskolai Nyomda, Pápa 1908.
- Tolnai S. István (Stephanus S. Tolnai): *ΑΙΧΝΟΣ λογικος*. Johannes Wellens, Franeker 1659.
- Stephanus Liszkai: *Exercitium theologicum de ecclesiae Romano-catholicae haeresi*. Johannes Wellens, Franeker 1666.
- Thúry Etele: Gályarabjaink megszabadítása. In: *Protestáns Szemle*, 22. (1910), 32–115.
- Ugrai János (szerk.): *A Tiszáninnyi Református Egyházkerület lelkészei a Mille-niumig. Adattár*. Sárospatak – Tiszaujváros 2005.
- Van de Graaf, G. Henk: *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században, 1690–1795*. Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár 1979.
- Van Sluis, Jacob: *De Academie van Vriesland: Geschiedenis van de Academie en het Athenaeum te Franeker, 1585–1843*. Utjouwerij Bornmeer, Gorredijk 2015.
- Van Sluis, Jacob: *The Library of Franeker University in Context, 1585–1843*. Library of the Written Word. Brill, Leiden 2020.
- Varjas Béla: Alkalmi költészet. In: Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története 1600-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1964.
- Vizkelety András: Magyar diákok Comeniusnál 1667-ben. In: *Irodalomtudományi Közlemények* 71. (1967), 190–192.
- Zoványi Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és szerkesztett kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Magyar Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztály, Budapest 1977.
- Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai 28. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest 1911.
- Zsengellér József: *Carminae Gratulatoriae Hebraicae. Héber üdvözlőversek a 17. századból*. In: Koltai Kornélia (szerk.): „A szívnek van két rekesze”. *Tanulmánykötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából*. Studai Hebraica Hungarica 2. MTA Judaisztika Kutatócsoport, Értesítő 19. L'Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, Budapest 2012, 341–352.
- Zsengellér József: György Komáromi Csipkés (1628–1678) and the influence from the Netherlands on Christian Hebraism in Hungary. In: Schorch, Stefan (szerk.): *Christian Hebraism in Eastern Central Europe*. Berlin (8 éve leadva, kiadásra vár).
- Zsengellér József: The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism. In: Kurucz Gy. (szerk.): *Protestantism, Knowledge and the World of Science. Protestantismus, Wissen, und die Welt Der Wissenschaften*. Collection of Papers – Ausgewählte Studien. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, Budapest 2017, 63–76.

This paper discusses three Hebrew gratulatory poems from the corpus of so-called *carmina gratulatoria hebraica* composed by 17th century Hungarian peregrines in Franeker (Holland). It introduces the genre and context of this type of poems. As *carmina gratulatoria* represent a community oriented genre, they offer a wealth of information about their sociocultural setting, in our case the relations of the writer and his addressees, his education in and knowledge of Hebrew in Hungary and in the Netherlands, the writer's skills of Hebrew and writing poetry. This is the first study of these Hebrew poems from the 17th century.

Keywords: gratulatory poems (*carmina gratulatoria*), Hebrew poetry, Hebrew language of 17th century, peregrination, University of Franeker.